

A MAGYARORSZÁGI MEZŐ- ÉS ERDŐGAZDASÁGI IDÉNYMUNKÁSOK NÉMETORSZÁGI MUNKAVÁLLALÁSA (1937—1944)*

CSÖPPUS ISTVÁN

A múlt század utolsó évtizedeiben az ipari fejlődés rendkívül vontatott üteme következtében Kelet-Európa térségében súlyos problémát jelentett a mezőgazdasági munkásfelesleg nagy tömege.

A munkanélküliség levezetésére két út kínálkozott. Az egyik – és ez több százezer embert érintett – a kivándorlás, amely a fejlett nyugati országok, mindegyik az Amerikai Egyesült Államok és Kanada felé irányult. A befogadó országok kormányai még ekkor az új hazát keresők létszámát nem korlátozták. A munkaerőimport lebonyolítása pedig a magántársaságok szabad vadászterülete volt.

A másik lehetőséget az jelentette – és ez viszonylag csak kisebb tömeget érintett –, hogy a nyugati országok agrárüzemei idény jelleggel kelet-európai mezőgazdasági munkavállalókat alkalmaztak.

E téren a helyzet azonban az első világháború után alapjaiban megváltozott. A fejlett ipari országokban fellépő krónikus munkanélküliség következtében megszűnt annak lehetősége, hogy a befogadó államokban ezen országok – köztük az USA és Kanada – kormányainak előzetes engedélye nélkül bárki is letelepedhessen. A kvóta-rendszer bevezetésével pedig évenként határozták meg az új hazát kereső bevándorlók számát. A munkaerőimportot már nem magántársaságok végezték, hanem kormányok közötti szerződések szabályozták, ily módon állítva korlátot a szabad bevándorlás elé.

Igy a húszas évektől a kelet-európai államok kormányainak nagy gondot jelentett a fölös mezőgazdasági munkaerő elhelyezése. Ezért átmeneti megoldásként keresték annak lehetőségét, miképpen lehetne a nyugati mezőgazdasági üzemekben nagyobb létszámú agrárnincstelent – ha idény jelleggel is – munkához juttatni.

Az első világháborút követő két évtizedben – mint később látni fogjuk – hasonló problémával találták szemben magukat a magyar kormányok is. A harmincas évek végéig azonban számottevő agrármunkaerő-exportra nem került sor. A magyar forrásokból annyi ismeretes, hogy 1928-ban – egyéni kezdeményezés

* A téma kidolgozása során csak a magyar levéltári anyag és irodalom feltárására került sor.

révén – Diósgyőr környékéről 300 személyt, 1931-ben pedig – most már az illetékes hivatalos szervek megállapodása alapján – 132 mezőgazdasági munkást szerződtettek a német mezőgazdasági üzemekbe.¹ Tudomásunk van arról is – bár a munkavállalók létszámát nem ismerjük –, hogy 1933-ban az osztrák és a magyar kormány tárgyalásának eredményeként elsősorban a határ menti körzetekből és Heves vármegye területéről cukorrépa-, valamint dinnyetermesztéshez értő mezőgazdasági dolgozókat szerződtettek.² Ezeket a kísérleteket azonban az akkori kedvezőtlen európai gazdasági viszonyok miatt nem sok siker koronázta. E téren változás csak a harmincas évek második felétől az általános gazdasági élet élénkülése és nem utolsósorban a háborús konjunktúra hatására következett be. Éppen ezért a következőkben – a rendelkezésre álló magyar forrásanyag alapján – a magyar mezőgazdasági munkaerőexport közvetlen kiváltó okait és összefüggéseit szeretnénk feltárni, s egyben megvizsgálni a külföldre, elsősorban Németországba szerződtetett dolgozók keresetének, valamint szociális helyzetének alakulását. Ugyan-

¹ A szervezett formában végrehajtott munkasközvetítést az Országos Gazdasági Munkaközvetítő Iroda (a továbbiakban: Hivatal), német részről pedig a Deutsche Arbeitszentrale intézte. Az 1931. évben a magyar idénymunkásokat Békés, Csanád–Arad–Tóronfal, Heves és Nógrád vármegyékben szerződtették, akik Thüringia, Szászország, Hannover és Brandenburg tartományok mezőgazdasági üzeimben dolgoztak. A munkások csak a nyári időszakra vállalhattak munkát, mert az őszi hónapokban már haza kellett térniük. Ghyczy Béla: Magyar mezőgazdasági idénymunkások a Német Birodalomban. Bp. 1942.

² A magyar idénymunkások szerződését a Hivatal és az osztrák Mező- és Erdőgazdasági Minisztérium (Österreichisches Bundesministerium für Land- und Forstwirtschaft) között 1933. május 6-án kötött szerződés tette lehetővé. Sajnos a harmincas években Ausztriában dolgozó idénymunkások létszámáról bő adatokkal nem rendelkezünk. 1935-ből ismeretes a Heves vármegye részére engedélyezett 1600 fős keret, továbbá néhány adat az 1938. évből. A földművelésügy a megyék igényeit figyelembe véve ez évben Ausztriába 1750 idénymunkás szerződtéséhez járult hozzá, mégpedig:

Bihar megyéből	250 fő
Hajdú megyéből	300 fő
Szatmár–Bereg–Ugocsa megyéből	200 fő
Zala megyéből	1000 fő
Összesen	1750 fő

Azt azonban sajnos nem tudjuk megmondani, hogy a szerződötetettek elutaztak-e Ausztriába (Anschluss). Feltételezhető, hogy 1938-ban az osztrák mezőgazdaság számára toborzott munkavállalók egy részét Németországba irányították, mivel Wien–Niederdonau tartományban csak 606 munkás otléte ismeretes. – OL. FM. 1939. 62–74. 231. Heves megye főispáni jelentése 1935. febr. 25. Uo. Szatmár–Bereg–Ugocsa megye főispánjának 1938. febr. 1. átirata a földművelésügyhöz. Ghyczy Béla: id. mű. 70. 1.

Ausztriával kötött szerződés értelmében az idénymunkások létszámát évről évre kellett megállapítani. A szerződötetéseket magyar részről a Hivatal, illetve az osztrák Mezőgazdasági és Erdőgazdasági Minisztérium által kijelölt szerv végezte. Az egyezményt aláírók az alábbiakban állapodtak meg: Azoknak a munkavállalóknak, akik a szerződés valamelyik pontját megszegték, haza kellett térniük, és két évre kizárták őket az akcióból. A jelentkező munkásoknak a szerződés megkötése előtt orvosi vizsgálaton kellett részt venniük. A munkaadók és a munkavállalók között a munkaszerveződésből eredő vitás kérdések eldöntése céljából az osztrák és a magyar fél választott bizottságot hozott létre. E testület két elnökből (két helyettes elnökből) és két tagból (két pótagyból) állt. Az egyik elnököt és helyettesét a munkaadók közül az osztrák minisztérium, a másik elnököt és helyettesét a magyar idénymunkások soraiból a bécsi magyar követ jelölte ki. Az elnökök felváltva gyakorolták tisz-

akkor nem zárkozhatunk el annak a kérdésnek a tárgyalása elől sem, mi készítette a hitleri államvezetést a mind nagyobb létszámú idegen – köztük magyar – mezőgazdasági munkás alkalmazására.

A magyar agrár-munkanélküliség alakulása

Közismert, hogy Magyarország még a két világháború közötti időszakban is a latifundiumok országa volt, s magán viselte ennek minden hátrányos következményét. Az elmaradott agrárstruktúrából és az ipari fejlődés lassú üteméből fakadó nehézségeken sem az 1921. évi földreform, sem az 1936. évi Gömbös-féle telepítési és hitbizományi intézkedések nem változtattak. A gondokat csak tetézte az a tény, hogy a két világháború közötti Magyarországon megnőtt az azonos nagyságú szántóterületre jutó mezőgazdasági munkások száma. A Monarchia felbom-

tüket. Az, aki nem elnökölt, tanácskozási joggal vett részt az esetleges bírósági tárgyalásokon.

A szerződő felek abban is megegyeztek, hogy az általuk kijelölt hivatali szervek megkerülésével történő munkásszerződéseket, a „wilde Arbeitsvermittlung”-ot meg kell akadályozni. A magyar kormány a szerződés e pontjával az ország területéről az illegális távozásokat kívánta megakadályozni.

Az egyezmény addig maradt érvényben, amíg a felek egyike a következő év január 1. napjára, de legalább három hónappal előbb azt fel nem mondta.

A két állam között a munkásszerződéseket a „Szabvány-munkaszerződés” – Normalarbeitsverträge für ungarische landwirtschaftliche Wander- und Saisonarbeiter – alapján kötötték meg. A Szabvány-munkaszerződés az osztrák mezőgazdasági viszonyokat és az érvényben levő béreket foglalta magában. A munkaviszony a tárgyév március 15-ével kezdődött és legkésőbb november 15-ig tartott. Az időjárás kedvezőtlen volta esetén, ha a mezőgazdasági munkát november 15-ig nem lehetett befejezni, az idénymunkások foglalkoztatását az osztrák hatóságok meghosszabbíthatták.

A magyar kormány viszont az Ausztriába leszerződött munkásokat a szerződés lejárta előtt hazarendelhetette, ha azt nemzetbiztonsági vagy állampolitikai érdekek követelték meg, illetve, ha a munkavállalónak katonai szolgálatot kellett teljesíteni.

Itt kívánom megemlíteni, hogy közvetlenül a második világháború kirobbanása előtt a magyar kormány más európai államokkal is folytatott agrármunkaerő-export kérdésében tárgyalásokat. Kihasználva a francia kezdeményezést, kísérletképpen 1939-ben ezer mezőgazdasági munkást kívánt az ottani mezőgazdasági üzemekben elhelyezni. A minisztertanács ülésén a földművelésügyi tárca vezetője ezzel kapcsolatban kijelentette: „...nemzeti és egyúttal munkáspolitikai szempontból is kívánatosnak látszanék, hogy a magyar mezőgazdasági munkák befogadása elől eddig elzárkozó francia mezőgazdaság által újabban ismételt felkínált lehetőséget is kihasználjuk.” A megindult tárgyalásokon a Francia Általános Bevándorlási Társaság és a Hivatal vezetői vettek részt. A nemzetközi helyzet rosszabbodása miatt azonban a megbeszélések megszakadtak.

Történtek egyéb kezdeményezések is. A magyar kormány 1939 nyár elején kísérletképpen 500–1000 ruszin agrárdolgozót kívánt „...az ismételt felajánlott, újabban kedvezőbb munkabériszám mellett” a lettországi mezőgazdasági üzemekben elhelyezni. A földművelésügyi miniszter előterjesztésében megállapította, hogy „...a Lettországra kiközvetítendő idénymunkások az ellátáson felül havi 35–40 pengőt keresnének és a megtakarított keresményüket nemes valutában (dollárban vagy fontban) hazautalnák”. Ez ügyben a Külkereskedelmi Hivatal tárgyalásokat folytatott Eties lett miniszterrel, aki azonban a gazdasági idény előrehaladott voltára hivatkozva kitért a magyar javaslat elől. – OL. Min. tan. jgykv. 1939. jan. 20. és máj. 5. ülés, valamint OL. FM. 1939. 62–74.231. A Földművelésügyi Minisztérium VIII/A–1. üg. oszt. 1939. máj. 11. emlékeztetője.

lása előtt, a történelmi határok között száz hektár szántóterületre ugyanis 13 mezőgazdasági munkás jutott, a megkisebbedett országterületen pedig 17,5, s ez 34,6%-os relatív létszámemelkedést jelentett.³

Súlyos következményekkel járt az 1929-ben kirobbant világgazdasági válság, amelynek – vizsgált kérdésünk szempontjából – az lett az eredménye, hogy ipari munkanélküliek tömege áramlott vissza a mezőgazdaságba, tovább növelve a kenyérkereset nélkül maradt agrárnincstelenek amúgy is magas létszámát.

A világgazdasági válságot követően, a harmincas évek közepétől a gazdasági fellendülés hatására – amint ezt az alábbi táblázat adatai is mutatják – a mezőgazdaságban a munkanélküliek arányszáma csökkenő tendenciát jelzett. A foglalkoztatottság mértékének javulása ellenére azonban a mezőgazdasági népességtöbbség jelentős része a falun maradt, hiszen az iparban alkalmazottak száma még 1937-ben sem érte el az 1929. évi szintet. De nézzük, mit mutatnak az adatok!⁴

Év	Munkásigazolvánnyal rendelkező agrármunkavállalók közül munka nélkül volt %
1935	22,4
1936	18,2
1937	15,1
1938	12,5
1939	14,0
1940	12,5
1941	11,6
1942	10,9
1943	4,8
1944	—

A táblázat adatai azt mutatják, az egész éven át kenyérkereset nélkül maradók aránya mindamelllett, hogy a mezőgazdasági lakosságnak viszonylag kis rétegét érintette, még a második világháború első éveiben is meglehetősen magas volt.

Az utolsó békeévben, 1938-ban a teljesen munka nélkül maradt agrár-munkavállalók aránya kb. 12%-ra tehető. Az ezt követő évben, 1939-ben – elsősorban Kárpátalján a munkaalkalmak hiánya miatt – a munkanélküliek aránya emelkedett (14%). Csökkenés valójában csak 1940-től következett be, egyfelől a nagyarányú katonai behívások, majd az ország hadbalépése, másfelől a hadiipar közvetett felszívó hatása következtében.

Adataink ugyanakkor jól érzékeltetik azt a helyzetet, amelyben a magyar kormányok indítva érezték magukat külföldi munkaalkalmak keresésére. Jelentősebb létszámú magyar mezőgazdasági munkaerőexportra azonban csak 1937-ben – a Németországban fellépő súlyos munkaerőhiány következtében – nyílt lehe-

³ A békeelőkészítés mezőgazdasági anyaga.

⁴ A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentései. 53. sz., valamint az Országos Mezőgazdasági Kamara évi jelentései.

tőség. A vezetés ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy a mezőgazdasági munkás-kivétel csak átmeneti jellegű lehet, mivel az akció pusztán „a tüneti kezeléshez tartozik”.⁵

A szerződtekkel kapcsolatban már most szeretnék utalni a magyar kormány felemás magatartására. Amíg a második világháború kirobbanása előtt és annak első két évében csak a gazdasági lehetőséget igyekeztek kihasználni, a későbbi években már, elsősorban politikai megfontolások miatt járultak hozzá, hogy „... a háborúban álló szövetséges Német Birodalomnak az ott uralkodó munkaerőhiány leküzdéséhez baráti segítséget nyújthasson”.⁶ Ez a körülmény egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy a hitleri Németország miért vette igénybe a második világháború alatt a nagy tömegű hadifogoly, a megszállt országok területéről elhurcoltakon kívül a vele szövetségben levő államok – köztük Magyarország – főlős munkaerejének egy részét.

A németországi agrármunkaerő-hiány oka és következménye

Németország részéről a külföldi mezőgazdasági munkások alkalmazása nem új keletű. A múlt század utolsó évtizedeiben megindult gyors ütemű ipari fejlődés hatására az ország földművelő népessége és különösen az agrár-munkavállalók tömege – a magasabb kereset, a civilizáltabb életlehetőség miatt – megindult a városokba. Az elvándorlás következménye az lett, hogy a mezőgazdaságban dolgozók száma 1882–1925 között 10%-kal csökkent, az iparban foglalkoztatottaké pedig 85%-kal nőtt, s a kereskedelemben és a közlekedésben alkalmazottaké közel kétszeresére emelkedett.⁷

Az ipar – a kereskedelem – és a közlekedés gyors ütemű fejlődése következtében átalakult – amint ezt az alábbi táblázat adatai mutatják – a német munkásosztály belső szerkezete is.⁸

	1882	%	1925
mezőgazdasági munkavállaló	15,9		14,4
gyári munkás	14,0		25,8
kereskedelmi, és közlekedési munkás	3,9		10,6

A német munkásosztályon belül a mezőgazdasági munkavállalók aránya érdemben nem változott. Ha figyelembe vesszük, hogy a lakosság lélekszáma ugyanazon időszak alatt 38,2%-kal emelkedett – s mint említettem –, a mezőgazdaság-

⁵ Ghyczy Béla: id. mű. 16 l.

⁶ Uo. 24. l.

⁷ Idézte Kómiés Dániel ref. lelkész, Paul Hövel: Grundfragen deutscher Wirtschaftspolitik c., 1935-ben megjelent munkájából. A lelkész a Németországban dolgozó magyar mezőgazdasági munkások helyzetéről küldte beszámoló jelentéseit a Református Egyház Egyetemes Konventjéhez, amely azt továbbította a Földművelésügyi Minisztériumnak. – OL. FM. 1939. 62–74.231. 1938. okt.

⁸ Uo.

ban foglalkoztatottaké pedig 10%-kal csökkent, feleletet kapunk arra nézve, miért kényszerült a német mezőgazdaság külföldi agrármunkavállalók tömegét üzemeiben alkalmazni.⁹

Az idegen munkaerő igénybevételét segítette elő a mezőgazdasági termelés szerkezetének a múlt század 80–90-es éveiben történő átalakulása is. A gazdaságok ez idő tájt tértek át elsősorban a kapás és az ipari növényfélések termesztésére. Amíg az extenzív tradicionális termelés kevesebb munkáskezet igényelt, addig az utóbbi, a belterjesebb termelési mód, az agrártermelvények irányában megnyilvánuló fokozottabb elvárás viszont több munkát és dolgozót követelt.

Elsősorban az említett tényezők magyarázzák az évről évre emelkedő külföldi agrármunkavállalók (vándor vagy más néven idénymunkások) alkalmazását a német mezőgazdaságban, akiknek létszáma 1914-ben már elérte a 433 247 főt.¹⁰

Az első világháborút követő években azonban a külföldről szerződötett mezőgazdasági dolgozók száma fokozatosan csökkent (1921-ben 147 413, 1925-ben 136 844, 1928-ban 124 708, 1930-ban 90 000 személy), sőt a gazdasági világválság időszakában számuk már jelentéktelenné vált.¹¹

A nemzetiszocialista hatalomátvétel után Németországot a háborús készülődés mind fokozottabb tempója jellemezte, amely arra kényszerítette a gazdasági vezetést, hogy évről évre mind nagyobb mértékben külföldi agrár-munkavállalót alkalmazzon a mezőgazdaságban, függetlenül attól – amint az alábbi táblázat adataiból is kiderül –, milyen magas az ipari munkanélküliek száma.¹²

Gazdasági év	Az ipari munkanélküliek száma	A külföldi mezőgazdasági munkavállalók száma
1935/36	2 430 000	54 000
1936/37	1 610 000	65 000
1937/38	710 000	58 000
1938/39	290 000	150 000
1939/40	—	400 000

⁹ Németország lakossága 1882-ben 45 719 000, 1924-ben pedig 63 166 00 fő volt. Világgazdasági idősorok. Bp. 1965. 20. l.

¹⁰ Ghyczy Béla: id. mű. 7–8. l.

¹¹ Uo. A császári Németország, valamint a weimari köztársaság idején az idegen mezőgazdasági dolgozók tömegét elsősorban a lengyel munkások adták, akiket a szegénység, a jobb megélhetés reménye s a közeli szomszédság vitt a német mezőgazdasági üzemekbe.

¹² Pernecky Béla: Mezőgazdasági munkanélküliség. Magyar Gazdák Szemléje. 1941. 8. sz. A náci hatalomátvétel után továbbra is jelentős számú lengyel agrárproletár dolgozott Németországban. Nagy részük azonban illegálisan, útlevél nélkül érkezett, s ezeket „schwarzer Polen”-nek nevezték. Jelenlétük felett „a hatóság szemet huny mindaddig, amíg a munkát megelégedéssel folytatják, de azonnal lecsap, amint valami differencia van a munkás és a munkaadó között. Fát vághatunk a hátukon – mondotta az egyik (német) tisztviselő.” De tekintélyes volt az olasz munkások száma is. Ezek nagyobb „része leendő abbeszin telepes. Az olasz állam tanulni, pénzt keresni küldi ki őket egy esztendőre. Katonás

Mint látható, a német nemzetgazdaság hadigazdálkodásra történő áttállása, valamint a hadsereg magas létszáma miatt az ipari munkanélküliség fokozatosan csökkent, és mind erőteljesebb ütemben emelkedett a külföldi mezőgazdasági munkaerő importja.¹³

rendbe osztott csapat minden kolónia, s a parancsnok éppenúgy feketelistára teheti (öket), mint a német hatóság.” – OL. FM. 1939. 62–74.231. Kómives Dániel 1938. szept. jelentése. A kérdéssel kapcsolatban tájékoztatásul még az alábbi adatokat szeretném közölni. Németországban 1938-ban 12 000 jugoszláv vendégmunkás dolgozott. A német kormány 1939-ben kb. 400 000 külföldi mezőgazdasági idénymunkás alkalmazását tervezte. Köztük 100 000 lengyel, 30 000 olasz, 25 000 szlovák és a magyar kárpátaljai összes ruszin munkanélküli szerződését akarták biztosítani. – OL. FM. 1939. 62–74.231. Pro memoria. 1939. jan. 18. Egy későbbi kimutatás szerint Németországban 1941. szeptember 25-én az alábbi létszámú és nemzetiségi megoszlású ipari, valamint mezőgazdasági munkás dolgozott.

Ország	Férfi	Nő	Összesen
Belgium	106 832	14 669	121 501
Hollandia	80 653	12 342	92 995
Dánia	25 319	3 576	28 895
Franciaország	34 042	14 525	48 567
Olaszország	249 972	21 695	271 667
Jugoszlávia	82 799	25 992	108 791
Bulgária	14 352	226	14 578
Magyarország	25 390	9 600	34 990
Szlovákia	53 993	26 044	80 037
Cseh-Morva-protektorátus	111 818	28 234	140 052
Lengyelország	744 831	262 730	1 007 561
Egyéb nemzetiségű	137 348	52 571	189 919
Összesen	1 667 349	472 204	2 139 553

A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése. 50. sz.

¹³ A hitleri vezetés minden eszközzel siettetett a munkanélküliség felszámolását. Közvetlenül a náci hatalomátvétel után a párt meghirdette a „munka csatája” mozgalmat, amely valójában a kötelező munkaszolgálatot jelentette. Már 1933-ban kétszázézer munkanélkülit vittek a gyárakba, ahol a munkanélküli segély összegének megfelelő bérért „munkaszolgálatot” teljesítettek. Háromszázézer személy a nagybirtokra került, további négyszázézer ember pedig a stratégiailag fontos autótutakat, erődítményeket és repülőtereket építette.

A náci államhatalom 1935. október 1-én életbe léptette a Reichserbhofgesetzben a paraszti hitbizománytörvényt, melynek értelmében csak az elsőszülött fiúgyermek örökölhette a földet. Az intézkedés az Erbhofra kimondta a kötelező törzsöröklést a korábbi porosz törvények fakultatív rendszerével szemben. A rendelkezés kb. 700 000 gazdaságot minősített oszthatatlannak. A hitbizományi birtokok pénzügyi megerhelését, elidegenítését és felosztását pedig megtiltotta. E törvénnyel konzerválták a gazdagparaszti gazdaságok egységét.

A náci rendszer a paraszti hitbizomány intézményével kettős célt ért el. Egyfelől biztosította a junkerek mellett a gazdagparaszti réteg állandóságát, akik egyben a falvakban a „parasztvezér” szerepét is betöltötték. Másfelől az örökléstől elűtött fiú- és leánygyermeknek kénytelenek voltak megelhetésük biztosítása érdekében az iparban és más munkaterületeken munkát vállalni, ezzel csökkentve a hadsereg állandó növekedése következtében, elsősorban az iparban fellépő munkaerő hiányt. A hitbizományi törvénynek nem kis része volt abban, hogy hat év leforgása alatt kb. 1 500 000 ember költözött a falvakból a városokba, ezzel tovább rontva a mezőgazdasági üzemek munkaerő-ellátottságának amúgy is nehéz helyzetét.

A vidék átszervezéséhez tartozott a mezőgazdasági munkások szövetségének feloszlata és az agrárproletariátusnak az ún. Reichsnährstandba, a Birodalmi Paraszti Rendbe történő tömörítése.

Kormányközi megállapodás a magyar mezőgazdasági munkaerő kivitele kérdésében

A fentiekben vázoltuk azt a két tényezőt – krónikus magyar agrár-munkanélküliség az egyik oldalon, német mezőgazdasági üzemekben jelentkező nagyfokú munkaerőhiány a másik oldalon –, amely közrejátszott, hogy a magyar és a német állam illetékes szervei mezőgazdasági idénymunkások szerződtetése érdekében tárgyalásokat kezdjenek. A magyar kormányt a Hivatal, a német felet pedig a Reichsanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung (a továbbiakban: Reichsanstalt) képviselte a megbeszéléseken. A szerződést 1937. április 29-én írták alá, amely azonban csak 1938. december 31-ig volt érvényben.¹⁴ A későbbiekben a megállapodás meghosszabbítása céljából az érdekeltek többször folytattak tárgyalásokat, de azok rendre eredménytelenül végződtek. Ennek ellenére az elkövetkező évek során az idénymunkások szerződtetése – mindkét fél hallgatólagos jóváhagyása mellett – az 1937. évi megállapodásban foglalt irányelvek alapján bonyolódott le. Ez azonban számos megoldatlan probléma forrása lett. A kérdésben érdemi előrelépés csak 1942 januárjában történt, amikor – és erre a későbbiekben még bővebben visszatérünk – a német fél már nemcsak nagyobb létszámú mezőgazdasági munkáskontingens kivitelét, de erdőgazdasági munkavállalók szerződtetését is kívánta.

Milyen elvi és gyakorlati intézkedéseket foglalt magában az államközi megállapodás?

Az egyezmény mindenekelőtt szabályozta a munkavállalók toborzásánál követett eljárásokat és kimondta: a magyar mezőgazdasági munkások a munkavédelem, a munkaügyi bíraskodás, a közületi gondozás, valamint a munkásviszonyok szabályozása tekintetében ugyanolyan elbírálásban részesülnek, mint német társaik. Előírta a kötelező orvosi vizsgálatot és intézkedett a megtakarított márkakeresmények átutalásának módoszatai felől. A kivihető létszám meghatározását, valamint a felmerülő összes problémák megoldását a Hivatal, illetve a Reichsarbeitsministerium hatáskörébe utalta. A német fél egyben elismerte a magyar hatóság jogát a munkahelyek felkeresésére, hogy az idénymunkások sérelmeiket és panaszait közvetlenül mondhassák el. A két kormány abban is megállapodott, hogy a né-

A Paraszti Rend az egész mezőgazdaságot átfogó náci szervezet volt. A vezetés kizárólag a junkerek és a gazdag parasztok kezébe került. A szervezet 23 000 fizetett tisztviselő segítségével igyekezett az országot a mezőgazdasági termelvényekből önellátóvá tenni, amely a háborús előkészület létfontosságú tényezője lett.

A vázoltakon kívül a munkaerőnek az ipar felé történő elvándorlását az is elősegítette – amint erre az egykori megfigyelők rámutattak –, hogy az ún. „tudományos publicisztikai” művekből, a fájvédő könyvekből a mezőgazdasági munka lebecsülését olvashatták ki az emberek. Ez a Massenarbeit, „amit csak görnyedt testtartással lehet elvégezni, méltatlan a német nép állagához.” – OL. FM. 1939. 74.231. Kőműves Dániel 1938. okt. jelentése.

¹⁴ A két kormány között kötött szerződés eredeti szövege levéltári kutatásaim alkalmával nem került elő. Ezért annak ismertetése Ghyczy Béla id. műve alapján készült, felhasználva a kérdésre utaló és fellelhető magyar levéltári anyagot is.

metországi munkavállalást kizárólag idény jellegűnek – Sassion Wanderung – kell tekintetni. Ezért a Reichsanstalt köteles gondoskodni arról, hogy a magyar munkások a mezőgazdasági munkák befejezése után, de legkésőbb minden év karácsonyára zárt csoportokban hazautazzanak. Azokat a személyeket pedig, akik a visszautazást esetleg megtagadták, a magyar hatóságok illegálisan távollevőknek tekintik.¹⁵

Az egyezmény végezetül kimondta, hogy az idénymunkásoknak az előírt időponton túl történő alkalmazásához a magyar fél előzetes hozzájárulása szükséges.

A kormányközi megállapodáshoz a németek tíz szakaszból álló Munkaszerződést csatoltak, amelyet a munkaadó megbízásából az illetékes Arbeitsamt és a toborzást végző német tisztviselő, magyar részről viszont a Hivatal kiküldötte, a községi előjáróság és az abban foglaltak ismertetése után a munkavállaló írta alá.¹⁶

A Munkaszerződés első szakasza a munkaviszony kérdését szabályozta. Egyfelől meg kellett jelölni a munkaadó pontos címét, másfelől kimondta, hogy az idénymunkások májustól az összes mezőgazdasági munkák befejezéséig, de lehetőleg december közepéig tartoznak a munkaadónak dolgozni. A bérezési formát pedig – legyen az napszám vagy szakmánybér – minden esetben a munkáltató határozza meg.¹⁷

A második paragrafus előírta, hogy a gazdasági udvartól a munkahelyig, valamint vissza az eltöltött időt igen, ellenben a reggeli, az ebéd és az uzsonna elfogyasztására engedélyezett két óra pihenőt nem lehet a munkaidőbe beszámítani. Nyáron a munkaidő 6–8 héten keresztül 11 óra, ősszel pedig 8–9 óra volt. Sürgős munkák esetében az idénymunkások azt kötelesek voltak túlórában, megfelelő díjazás mellett teljesíteni. A vasárnap és az evangélikus ünnepnapokon kívül a katolikusok a Vízkereszt és az Úr napját, a Péter–Pál, a Mária mennybemenetele, a Mindenszentek, a Mária fogantatásának ünnepét, továbbá Szt. István napját is megülhették. A gazdaságoknak elő kellett segíteniök a munkavállalók részvételét az istentiszteleteken.

A harmadik pont a bérezés kérdésében intézkedett. Kimondta, hogy az idénymunkások ugyanazt a bért kapják, mint hasonló munkát végző belföldi német társuk.¹⁸ Az illetmények és a túlórák kifizetésénél azonban figyelembe kell venni a Tarifordnungban, valamint a vorläufige Landesarbeitsordnungban előírta-

¹⁵ OL. FM. 1941. 62–201.277, A földművelésügyi miniszter válasza a külügyminiszternek.

¹⁶ OL. FM. 1940. 62–121.792. Munkaszerződés.

¹⁷ OL. FM. 1939. 62–74.231. Kőműves Dániel 1938. szept. jel. alapján. A munkaproduktivitás növelése és a magasabb kereset biztosítása érdekében a német gazdaságok inkább a szakmánybért részesítették előnyben. E bérezési forma mellett az idénymunkások általában 30%-kal kerestek többet.

¹⁸ A kereseti lehetőség tekintetében azonban eltérés állt fenn az egyes német tartományok között, mivel különböző munkabérszabályzatok voltak érvényben. Az eltérő bérezés következtében agrárdolgozóink sokszor becsapva érezték magukat, mivel „nem voltak tisztában az őket megillető bérekkel”, ami a munkaadó és a munkavállalók között igen sok ellentétet, állandó elégedetlenséget szült. A különböző bérskálát a németek azért nem kö-

kat.¹⁹ A kifizetés módozatait is e szakasz szabályozta. Az idénymunkások keresetüket hetente és csak személyesen vehették át. A munkáltatóknak viszont jogában állt – biztosíték fejében – az első heti illetményből három és az azt követő kilenc héten keresztül hetente két márkát visszatartani. Szabályszerű távozás esetén azonban ezt az összeget a munkások pótlólag megkapták. Ez a szakasz szabályozta az igazolatlanul hiányzókkal szemben követhető eljárást is. A gazdaságok a munkahelyről igazolatlanul hiányzók készpénzben járó bérösszegét a mulasztás idejének arányában csökkenthették, és a természetbeni járandóságából a mindenkori piaci árnak megfelelő levonásokat eszközölhettek.

Az adózás kérdését 1941-ig szintén e pont rendezte olyaténképpen, hogy a szerződötött magyar munkavállalókat mentesítették a kereseti adó fizetési kötelezettsége alól. (Később azonban, 1941 július 1-i hatállyal, már államközi megállapodás formájában szabályozták a magyar, illetve a Magyarországon dolgozó német állampolgárok adófizetési kötelezettségeit. Elvként fogadták el, hogy a magyar és a német munkavállalók csak egy helyen tartoznak adót fizetni. Az egyezmény értelmében minden magyar idénymunkásra kiróhatták az ún. polgári adót, amely rendszerint a nettó kereset kb. 1%-át tette ki. Ha a dolgozó családos volt, a második és minden további gyermek után 75 márkát írtak a javára, mint adómentes keresetet. A szociális kedvezmény következtében a kétgyermekes idénymunkás valószínűleg nem, a három és az ennél több gyermekes pedig nem fizette a polgári adót. A nőtlen és a hajadon munkavállalók viszont, ellentétben az eddigi gyakorlattal a polgári adón kívül a kereseti adót is kötelesek voltak fizetni.²⁰

Visszatérve a Munkaszerződés további ismertetésére, a negyedik szakasz a természetbeni járandóság felől rendelkezett. Az idénymunkások hetente az alábbi élelmiszermennyiséget kapták:

zölték előre, mert a gyengébben fizető munkahelyekre nem kaptak volna munkaerőt. – OL. FM. 1941. 62–210.793. Perneckzy Béla és Ghyczy Béla 1941. okt. 10. jelentése, valamint Török Endre gazdasági felügyelő 1943. márc. 3. beszámolója. – OL. Küm. 1943. 145–117–60.039.

¹⁹ A német hatóságok a háború kitörése után a túlóra kifizetését nem engedélyezték. „Így magyarjaink – jelentették Berlinből – együtt szenvedtek a németekkel és nem tudták, miért.” – OL. FM. 1940. 62–121.792. Berlinbe kirendelt egyházi személyek 1939. november havi együttes beszámolója.

²⁰ OL. FM. 1941. 62–288.017. Németországban dolgozók adóügye; OL. FM. 1943. 62–210.181. Feljegyzés a magyar–német tárgyalásokról 1943. márc. 10., OL. Küm. 1943. 115–117–60.039. Török Endre gazdasági felügyelő jelentése 1943. márc. A felügyelő kérte az illetékes magyar szerveket, tegyenek lépéseket annak érdekében, hogy a németek a kereseti adó összegét mérsékeljék, illetve azoktól az idénymunkásoktól, akik önhibájukon kívül (pl. kedvezőtlen időjárás stb.) nem tudtak dolgozni az adófizetés alól mentesüljenek. A magyar kormány ez ügyben 1943. március 10-i tárgyalás alkalmával előterjesztést tett a németek felé, akik megígérték, hogy a kérdésben – az idénymunkások számára megnyugtató rendezés érdekében – eljárnak az illetékes hatóságoknál. Tekintettel arra, hogy a későbbiekben az adózás problémájával a mezőgazdasági idénymunkások helyzetéről szóló jelentések nem foglalkoznak, nem tudjuk történt-e kedvező irányú intézkedés, vagy sem.

4,50 kg	kenyér
7,50 kg	burgonya
1,00 kg	kása vagy dara vagy hüvelyes
0,50 kg	búzaliszt
0,50 kg	rozsliszt
0,25 kg	zsír
0,25 kg	só
7,00 l	sovány tej vagy
3,50 l	teljestej

A természetbeni munkabért egy-egy hétre – a kenyér, a tej és a burgonya kivételével – a munkáltató és a munkavállaló közötti megállapodás alapján pénzért meg lehetett váltani. Ilyen esetben a hivatalosan megállapított legmagasabb termelői vagy a legközelebbi piaci árakat kellett irányadónak tekinteni. E pont a továbbiakban a munkavállalók elhelyezése, fürdési és mosási lehetőségét stb. rendezte.²¹

Az ötödik szakasz előírta, hogy a határtól határig történő ki- és visszautazás költségeit, amennyiben az idénymunkás a munkaadó beleegyezésével távozott, a gazdaságot terheli. Úgyszintén a munkáltató fedezte a munkavállalással és a kint tartózkodással kapcsolatban felmerült illetékkiadás költségeit is.

A Munkaszerződés hatodik pontja a munkaeszközökről rendelkezett,²² a hetedik szakasz pedig az erkölcsi norma és a szerződés idő előtti felbontásának kérdését szabályozta.²³

A nyolcadik paragrafus az idénymunkások baleseti, betegség- és öregség-biztosításáról rendelkezett. [A két kormány azonban a későbbiekben szükségesnek tartotta, hogy a társadalombiztosítás ügyét – az adózás kérdéséhez hasonlóan – külön, államközi megállapodás alapján szabályozza, tehát az idénymunkásokra nézve ne a Munkaszerződésben foglalt jogszabályok legyenek irányadók. A társadalombiztosításról szóló egyezményt 1941. március 20-án írták alá azzal a céllal, hogy mindkét fél állampolgárai számára kölcsönös és egyenlő előnyök alap-

²¹ OL. FM. 1937. 62–57.653. Az Országos Mezőgazdasági Egyesület 1937. okt. 18. átirata a földművelésügyhöz. Az OMGE jelentésében közölte a miniszterrel, hogy a német munkaadók megfelelően berendezett, elzárható szekrényvel ellátott és nemek szerint elkülönített lakásokról, szükséges számban ágyakról, szalmazsákról, párnákról, gyapjútakarókról, asztalokról, székekről, tűzhelyekről, valamint a főzéshez, a fürdéshez és a mosáshoz szükséges tüzelőanyagról gondoskodtak. A későbbi években azonban – és itt csak jelezni szeretném – a háború előrehaladtával az idénymunkások helyzete e téren is romlott. A főzést általában a szerződéskor kijelölt szakácsnók végezték, akik száma a munkáslétszámhoz igazodott. Ők tartották rendben a lakó- és az egyéb helyiségeket is. A fizetésük a munkásokéval egyezett meg.

²² A Munkaszerződés értelmében, ha a munkavállaló a rendelkezésére bocsátott munkaeszközökben tudatosan kárt tett, úgy annak értékét köteles volt megtéríteni.

²³ A munkaadó azonnal felmondhat, ha az idénymunkás munkáját hanyagul végzi, a mezőgazdasági munkavállaló pedig akkor, ha a gazdaság az érvényben levő bérszabályzat szerinti bért nem fizeti ki, vagy ismételten pontatlanul folyósítja. Nem különben akkor, ha rossz az élelmezés és a lakás egészségtelen. A munkaviszony azonnali felbontására jogosult továbbá bármelyik fél, ha „... a szerződő felek egyike a másik ellen tettelegességet, durva becsületsértést követ el, vagy erkölcstelen ajánlatot tesz”. – OL. FM. 1940. 121.792. Munkaszerződés. Szeretném felhívni a figyelmet Balázs József: Magyarok c. könyvére, amely szépirodalmi eszközökkel dolgozza fel az idénymunkások kinti életét. (Magvető. Bp. 1975.)

ján kedvezményeket biztosítson.²⁴ Elvként fogadták el, hogy a biztosítási járulékok fele-fele arányban a munkavállalót és a munkaadót terheli. A biztosítási szolgáltatásokba pedig azokat az éveket is be kellett számítani, amelyeket a dolgozó a másik állam területén töltött el biztosításban. A munkavállaló betegség vagy munkaképtelenség esetén az illetékes betegsegélyező pénztártól táppénzt kapott. Ha azonban az idénymunkás a német biztosító pénztár (Krankenkasse) engedélye nélkül tért haza, a szolgáltatásokra való jogát elvesztette. Abban az esetben, ha a munkavállaló természetbeni járandóságát már előre igénybe vette, annak ellenértékét a mindenkori piaci áron köteles volt a munkaadónak megtéríteni. A betegségbiztosítás a munkavállalás időtartama alatt a családtagokat is megillette.

Baleset alkalmával a kártalanítási eljárást és a járadékösszeg megállapítását az államközi szerződés a német szakszövetkezetekre (Landwirtschaftliche Berufsgenossenschaft) bízta. A balesetről azonban minden esetben értesíteni kellett a magyar konzuli hivatalt, amely ellenőrizte a lefolytatott vizsgálat helyességét, és képviselte a magyar fél érdekeit.²⁵

Az öregségi járadék megállapításának kérdésében a jogszabály úgy intézkedett, hogy a járadékösszeg megszabásakor figyelembe kell venni a két szerződő állam területén eltöltött munkaévek számát is.²⁶ A kormányközi megállapodás ide vonatkozó paragrafusára végezetül kimondta, hogy az idénymunkásokra ugyanazon munkavédelmi rendelkezések irányadók – különös tekintettel a műtrágya használatukra –, mint német társukra.]

Visszatérve a Munkaszerződés további ismertetésére, a kilencedik szakasz a munkavállalók szociális gondozásáról és panaszaik kivizsgálásáról, a tizedik pont pedig a vitás ügyek elintézésének módozatairól rendelkezett.²⁷

²⁴ Gulácsy Iván: A magyar–német társadalombiztosítási szerződés. Mezőgazdasági Szociálpolitika. 1941. 5. sz.

²⁵ Az államközi szerződés az üzemi baleset következtében fellépő rokkantság kérdésével külön nem foglalkozott, mivel az általános rendelkezés kimondta: „... az egyik szerződő állam társadalombiztosításának szolgáltatásait a biztosítottak a másik állam területén is mindenkor korlátozás nélkül élvezik.” A rokkantsági járadék megállapításánál pedig tekintetbe kell venni a mezőgazdasági munkavállalóknak az otthoni biztosítási viszonyban eltöltött idejét is.

²⁶ Az Országos Mezőgazdasági Biztosító Intézet (OMBI) csak abban az esetben számította be a Németországban eltöltött munkaviszony idejét, ha az idénymunkás évente 15 heti járadékát befizette. A járadékösszeg kiszámításánál a járadéktörzs ugyanolyan arányban oszlott meg az OMBI és a Landesversicherungsanstalt között, amilyen arányban a két Intézetnél eltöltött biztosítási idő. A társadalombiztosítási szerződést a magyar minisztertanács 1941. május 13-án hagyta jóvá azzal a megszorítással, hogy az nem terjedhet ki a Felvidékről és a kárpátaljai területekről szerződötetett mezőgazdasági munkavállalókra, mivel ezen személyek biztosításának kérdésében még a volt csehszlovák törvények az irányadók. Lásd: OL. Min. tan. jgykv. 1941. máj. 15., valamint Gulácsy Iván korábban említett dolgozata.

²⁷ Az Arbeitsamt tisztviselői a munkások szállására s munkahelyére mindenkor szabadon beléphettek. Kötelességük volt a munkavállalók és a munkáltatók panaszait meghallgatni, valamint a felmerülő vitás kérdésekben dönteni.

*Az idénymunkások szerződtesének lefolyása
és a kiutazók létszámának alakulása*

A magyar fél részéről a szerződtesek irányítását a Földművelésügyi Minisztérium, a technikai lebonyolítást pedig a Hivatal végezte.

A toborzások megindulása előtt Németországba vagy esetleg más államokba kiutazható agrárdolgozók létszámát a főispánoktól, valamint a vármegyei gazdasági felügyelőségektől beérkezett javaslatok és igények alapján, a hazai mezőgazdasági munkapiac figyelembevételével a földművelésügyi miniszter indítványára minden évben a minisztertanács határozta meg. Úgyszintén a kormány bocsátotta a tárca rendelkezésére azt a pénzügyi keretet is, amelyből a szerződtesekkel kapcsolatos kiadásokat fedezték. A német Birodalmi Munkaügyi Minisztérium azonban ügyviteli költség-hozzájárulás címen minden munkavállaló után négy márka térítést fizetett.²⁸

A szerződtesekkel kapcsolatos előkészítő munkálatok befejezését követően a földművelésügyi miniszter értekezletet hívott egybe, amelyen az alábbi intézmények képviseltették magukat: a Belügy, a Külügy, a Honvédelmi, a Pénzügy, az Iparügyi Minisztérium, valamint a Magyar Nemzeti Bank és a Hivatal. Ekkor határozták meg a megyék között szétsztható munkáskontingenst és az akcióban résztvevő községek számát, itt tárgyalták meg a szerződtesekkel kapcsolatos teendőket, az ország munkaerőhelyzetét, a katonai behívások kérdését, a márka-keresemények hazautalásának módozatait, valamint a munkások érdekvédelmének ügyeit stb. A pénzügyminiszter ugyanakkor az illetékes német hivattal karöltve megállapította azt a márkaösszeget, amelyet a kint dolgozók haza küldhettek.

Az idénymunkások szerződtesése általában a következőképpen folyt le: a Reichsarbeitsministerium megbízottai felkeresték a szerződtesre kijelölt községeket. Egyúttal fényképészt is vittek magukkal, hogy az alkalmasnak talált munkavállalókról útlevel-kiállításhoz szükséges fényképeket rögtön elkészíthessék. A jelentkezők kiválasztásánál a németek elsősorban a fizikai adottságokat tekintették, míg „... az eljáró gazdasági felügyelőt az érdemességi és a szociális szempontok vezérelték”.²⁹

A küllemileg alkalmasnak ítélt dolgozók orvosi vizsgálaton estek át, ennek ellenére előfordult, hogy néha betegek is kijutottak.³⁰

²⁸ Ezen összegből nyert kiegyenlítést a szerződtesekben részt vett magyar tisztviselők napidíja, az utazás költségei, a rendkívüli munkadíj stb. A pénz felhasználásával kapcsolatban a Földművelésügyi Minisztérium részéről elhangzott olyan javaslat is, amely szerint „... ennek az összegnek a terhére kellene gondoskodni arról, hogy a munkások a németországi tartózkodásuk ideje alatt rendszeresen küldendő hazafias irányú újságokkal legyenek ellátva”. – OL. FM. 1937. 62–55.769.

²⁹ Ghyczy Béla: id. mű. 86 l. Az Esti Kurir c. újság 1937. május 25. számában az idénymunkások szerződtesésével kapcsolatban a következőket írta: „... a békésgyulai toborzáson valóságos embervásár volt, a (német) megbízottak megtapogadták a jelentkező munkások izmait, és így ellenőrizték, megfelelnek-e arra a munkára, amelyre alkalmazni akarják őket.”

³⁰ OL. FM. 1939. 62–74.231. Kőmíves Dániel 1938. okt. jel. A tolmácsok alkalmazása azonban igen sok ellentét forrása lett, mert nem váltották be a hozzájuk fűzött remé-

A munkára indulók a gyűjtőállomásokon jelentkeztek, ahol csoportokba szervezték őket és kijelölték a vezetőket, valamint a tolmácsokat.³¹ Itt közölték velük az átutalható havi márkakeresmény összegét, a hazatérés időpontját. A háború idején pedig az idénymunkásokat arra is figyelmeztették, hogy csak a saját felelősségükre és veszélyükre utaznak el.

A magyar hatóságok arra törekedtek, hogy a rokonok, a barátok és az ismerősök lehetőleg egy munkahelyre kerüljenek. Figyelembe vették azonban a munkaadók azon kívánságát is, miszerint az előző években a gazdaságukban jól dolgozók ismét visszakerüljenek.³²

A szállítás külön szerelvényeken történt. Egy-egy alkalommal általában 400–900 mezőgazdasági idénymunkás utazott ki. A munkásszállítmányt a Földművelésügyi Minisztérium tisztviselői minden esetben az elosztó állomásokig kísérték, ahol a német megbízottak átvették a munkástranszportot. Az idénymunkások szállítását 1937-ben és 1938-ban Csehszlovákián, majd annak megszállása, s egyben az Anschluss után Hegyeshalmon, illetve Szlovákián keresztül – Losonc érintésével – bonyolították le. A későbbiekben, a Székelyföldről szerződöttest, főleg erdőgazdasági munkások pedig román területen utaztak át.³³ Az idénymunkások

nyeket. Wollentin helységben pl. 15–16 éves gyereklány volt a tolmács, „... akire nemcsak a csoport, de az ispán is panaszkodott. Mindent elfelejt, semmit nem végez.” Rückam községben pedig „... békétlenség, fejtelenség minden elérhető fórumon, mert a tolmács több (bért) kap” – jelentette Kómiyos Dániel 1938. szept. – OL. FM. 1939. 62–74.231. Különösen a Vas és Sopron megyéből kikerült tolmácsok működtek gyengén. A legmegbízhatóbbak Csanád–Arad–Torontál megyeiek voltak. OL. FM. 1939. 62–74.231. A földművelésügyi miniszter leirata Vas vármegye főispánjához, 1939. máj. 1. Uo. Pro memoria. 1939. jan. 18. A tolmácskérdés megoldása érdekében a későbbiekben a csoportok vezetésével és a munkások ügyes-bajos dolgainak elintézésével olyan személyeket bíztak meg, akik az előző években már jártak Németországban.

³² OL. FM. 1939. 62–74.231. 76.700/1939. FM. sz. utasítás a vármegyék vezetőihez.
³³ A honvédelmi miniszter, 1941. október 16-i átiratában az alábbiak kivizsgálását kérte a földművelésügyi minisztertől. A pozsonyi katonai attasé jelentése szerint „... az egyik különvonaton utazó munkások szlovák területre érve kitűzték a magukkal hozott nyilaskezes lobogót, s ezért a szlovák határőrök a vonatra lőttek, majd Losoncra visszairányították (őket), s csak a csoportot vezető német küldött Berlinben eszközölt intervenciójára engedték tovább” a szerelvényt. A tárca vezetője válaszában közölte, hogy az incidenst nem a mezőgazdasági, hanem az ipari munkavállalók idézték elő. – OL. FM. 1941. 62–193.701. A Magyar Bel- és Külforgalmi RT., a Traveller cég pedig 1941. szeptember 10-én az alábbiakat jelentette. A német katonai parancsnokság attól tart, hogy a Románian keresztül utazó magyar idénymunkások esetleg provokálni fogják a lakosságot. Ezért „... a Deutsche Transport Kommandatur, név szerint Grünwald százados úr nyomatékosan megkért – közölte a vállalat igazgatója –, hogy a román peage vonalon történő átszállításnál a legszigorúbban ügyeljünk a munkásokra, nehogy a románokkal valamilyen összeütközésre kerüljön sor. Különösen megkért . . . a) tiltsuk meg a munkásoknak, hogy énekeljenek, vagy bármilyen hangszeren játszanak. A munkások tartózkodjanak minden megjegyzéstől, a megállóhelyeken ne szálljanak le a vonatról; b) a legszigorúbban meg kell tiltani a zászlók kiaggatását. Figyelmeztetni kell a munkásokat, hogy a vagonokra semmilyen feliratokat vagy rajzokat nem szabad készíteniük. Marosvásárhelyen az indulás előtt az ottani német városparancsnok végig fogja járni a vonatot, minden feliratot vagy rajzot a munkások által fog lemosatni, de ugyanakkor kinyomozza a vétkeseket, és ezeket a vonatról le fogja szállítani.” OL. FM. 1941. 62–197.209.

utazási költségeit 1943-tól – nem mint eddig, csak az országhatártól országhatárig – már teljes egészében a németek fedezték.³⁴

A következőkben vizsgáljuk meg, miképpen alakult 1937–1944 között a Németországba szerződtetett magyarországi mező- és erdőgazdasági munkások létszáma (Függelék: 1. számú táblázat).³⁵ Az adatok alapján a kiutazók számának hullámzása állapítható meg. A csúcs 1939-ben következett be, amikor kb. 15 000 ember dolgozott legálisan a német mezőgazdasági üzemekben. Az 1937. évi alacsony létszámot a kormány óvatossága, viszont 1940-tól a hazai ipari termelés fokozatos felfuttatása következtében a munkanélküliség lassú felszívódása és a nagy létszámú magyar hadsereg felállítása magyarázza. De megváltozott a németországi munkaalkalmakkal szemben a magyar kormány magatartása is, mert a nagyobb tömegű idénymunkás kiutazását politikai megfontolásból nem látta időszerűnek. Ennek a következménye az, hogy 1940-ben a hitleri Németországban dolgozó agrár-munkavállalók létszáma csupán 3000 fő körül mozgott, amely létszám az 1937. évvel egyezett meg. Feltehetően német követelésre a minisztertanács az 1940. október 17-i ülésén az 1941. évben szerződthető mezőgazdasági munkások számát tízezer főben jelölte meg. De a későbbiekben, az 1941. február 14-i kormányülésén már helyesebbnek vélték, „... ha legfeljebb 5000 munkást engedünk át – főként a baráti országgal való ilyen irányú kapcsolatunk fenntartása érdekében – a német mezőgazdaság számára”.³⁶

A kormány álláspontjának változására utal a földművelésügyi miniszternek az 1941. március 28-i tárcaközi értekezleten tartott felszólalása, amelyben határozottan elvetette a kiutazható mezőgazdasági munkáskontingens felemelését. Véleménye szerint „... a magyar munkáspiac külföldi megítélése általában kedvezőtlen ránk nézve. Ez pedig megnehezíti a helyzetünket a német kormánnyal szemben, aki egyre szívósabban kéri tőlünk a munkások átengedését.” Németország természetesen nem nézte jó szemmel a szerződthető magyar mezőgazdasági munkások létszámának csökkentése irányába tett ismételt lépéseket. A birodalmi munkaügyi miniszter kívánságának engedve, a földművelésügyi miniszter egy-két hónappal később a minisztertanács ülésén az eredetileg szerződthető 5000 agrár-munkavállaló helyett, még további 2000 fő – köztük 500 erdőgazdasági munkás – kiutazására tett javaslatot.³⁷ Így 1941-ben közel 8000 magyarországi idénymunkás dolgozott a német mezőgazdasági üzemekben.

A honvédelmi miniszter azonban a szerződttetéseket csak az alábbi szempontok alapján engedélyezte. A férfi munkavállalók közül Németországban dolgozhat-

³⁴ Ghyczy Béla: A mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése Németországba. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 6. sz.

³⁵ Az említett magyar levéltári források adatai alapján, valamint az Országos Mezőgazdasági Kamara évi jelentései. L.: Ghyczy Béla id. munkái.

³⁶ OL. Min. tan. jgykv. 1941. febr. 14-i ülés. Itt történt utalás a minisztertanács 1940. okt. 17-i ülésére, ahol az 1941. évre 10 000 mezőgazdasági munkás kivételének engedélyezését határozták el.

³⁷ OL. FM. 1941. 62–193.701., valamint OL. Min. tan. jgykv. 1941. máj. 13.

nak életkorra való tekintet nélkül azok az egyének, akik voltak sorozáson, de ott alkalmatlannak bizonyultak, valamint katonai szolgálatot már teljesített személyek. Akik azonban, akár a honvédségnél, akár a cseh vagy román hadseregnél különleges kiképzésben részesültek, nem vállalhattak munkát. Olyan esetekben, ha a munkavállalók katonaállítási kötelezettségüknek még nem tettek eleget, szintén nem utazhattak Németországba. A honvédelmi miniszter egyben hangsúlyozta, hogy „... a németországi mezőgazdasági és erdőgazdasági munkára való kiközvetítésre leendő kiválasztás címen senki le nem szerelhető”.³⁸

A Hivatal a honvédelmi miniszter utasítására hivatkozva még egyéb korlátozásokat is életbe léptetett.³⁹ Nem vállalhattak munkát azok a dolgozók, akik az előző években engedély nélkül távoztak, valamint a munkaszolgálatos férfiak, akik 1917-ben születtek és még nem teljesítettek katonai szolgálatot. Továbbá az olyan személyek, akik a határsávban laktak, beleértve a második bécsi döntés előtti magyar–román határt.⁴⁰ Ellenben részt vehettek az akcióban az 1925-ben született vagy ennél fiatalabb munkavállalók.

A létszám kérdésében a németeknek 1941-ben tett engedmény ellenére a következő esztendőben újabb nézeteltérés támadt, ismételen feszültség jelentkezett. A magyar források egyértelműen azt bizonyítják, hogy a felelős magyar vezetés már korábban foglalkozott azzal a gondolattal, miszerint 1942-ben – a háborúban való részvételre, valamint a mezőgazdasági munkák zavartalan ellátására hivatkozva – nem engedélyezi a szerződötéseket. A földművelésügy két vezető beosztású tisztviselője azonban – az elképzeléseket ismerve – Berlinből kelt jelentésében felhívta a figyelmet arra, hogy a németekben „... kétségtelenül kedvezőtlen benyomást keltene a közvetítési akciónak a háború alatt történő beszüntetése”.⁴¹

A földművelésügyi miniszter az 1941. december 29-én tartott tárcaközi értekezleten arról tájékoztatta a résztvevőket, hogy a hírek szerint a németek 1942-ben kb. 20 000 magyar erdő- és mezőgazdasági munkás alkalmazását tervezik. A honvédelmi miniszter azonban a háborús helyzetre való tekintettel csak hatezer

³⁸ OL. FM. 1943. 62–210.181. HM. 33 103/el. n. – 16. 1941. máj. 23. Itt szeretném megemlíteni, hogy a honvédelmi miniszter az 1939. és az 1940. évben a leszerződött idény-munkások számára szolgálati halasztást engedélyezett. L.: OL. FM. 1939. 62–74.231. HM. 15 671/el. n. – 16. 1939. ápril. 26. utasítása a hadtestparancsnokokhoz.

³⁹ OL. FM. 1943. 62–210.181. A Hivatal irányelvei az 1941. évi szerződötésekhöz.

⁴⁰ A földművelésügy a honvédelmi miniszterre való hivatkozással elutasította Sopron vármege azon kérését, hogy a határsávba tartozó Horvátzsidány és Peresznye községekből 250 mezőgazdasági dolgozó mehessen Németországba. Később azonban, 1943. augusztus 3-án kötött magyar–német megállapodás alapján lehetőség nyílt, hogy a magyar határtól 15 km-es mélységben, illetve a 15 km-en belüli német helységeken Vas, Zala és Sopron megyéből a magyar állampolgárságú agrármunkások munkát vállalhassanak. Ezek voltak az ún. határátjárók. – OL. FM. 1941. 62–195.950, valamint Ghyczy Béla: A mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése Németországba az 1943. évben. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 6. sz.

⁴¹ OL. FM. 1941. 62–201 793. Pernecky Béla és Ghyczy Béla jelentése 1941. okt. 10.

hadköteles munkavállaló kivételéhez járult hozzá.⁴² Ilyen előzmények után került sor 1942. január 6-án a két állam megbízottai között a tárgyalásokra. A magyar fél azonban a megbeszéléseket megszakította, mivel a németek nem voltak hajlandók – mint később látni fogjuk – egy sor jogos panaszt és problémát – a munkásokkal való durva bánásmód, az élelmiszerekkel, a közszükségleti cikkekkel történő ellátás megoldatlansága, a márkakeresetek hazautalása körül tapasztalt visszasságok megszüntetése, valamint az illegálisan Németországban tartózkodók hazaszállításának kérdését – rendezni. Később, a kormányközi gazdaságpolitikai tárgyalásokon a németek ismét felvetették a mezőgazdasági munkaerőexport ügyét, de a földművelésügyi miniszter a hazai gazdasági munkák időben történő elvégzésére hivatkozva a kért tizenötezer agrármunkavállaló átengedését nem tartotta időszerűnek.⁴³ Az ismételt német nyomásnak engedve a földművelésügyi megbízottai a megszakított tárgyalásokat 1942. június 1–8 között folytatták, és a magyar kormány felhatalmazása alapján ötezer idénymunkás szerződötetéséhez járultak hozzá.⁴⁴ Az ez évben kiutazók zöme – a problémakörre a későbbiekben még visszatérünk – elsősorban az erdőgazdasági munkálatokban járatos egyénekből tevődött össze, és csak igen kis részük volt a kimondottan mezőgazdasági munkás, földműves.

Az 1943. és az 1944. évben történő munkásszerződötetések gyakorlata az 1942. évi kormányközi megegyezés alapján és főleg a katonai szempontok figyelembe vételével történt. Ezért volt rendkívül alacsony – a növekvő félelem és a háborús bizonytalanság mellett – 1943-ban és 1944-ben a kiutazók létszáma.

A Németországban dolgozó idénymunkások létszámalkulásának kérdését nem zárhatjuk le az *illegálisan*, tehát a magyar hatóságok tudta és beleegyezése nélkül távozók ügyének vizsgálatára nélkül.

Már 1938-tól megfigyelhető az agrár-munkavállalók illegális kiszivárgása, de e jelenség valójában komolyabb méreteket – a bevezetett kiutazási korlátozások és az engedélyezett mind alacsonyabb létszám következtében – csak 1940-től vett.⁴⁵ A magyar hatóságok engedélye nélkül 1943 elején kb. 4–5000 főre tehető illegálisan Németországban dolgozó mezőgazdasági munkások száma.⁴⁶

⁴² A honvédelmi miniszter nem emelt kifogást a katonai szolgálatra alkalmatlan és a 42. éven felüli férfiak szerződötetése ellen. – OL. FM. 1941. 62–289.117. Feljegyzés

⁴³ OL. FM. 1942. 62–113.794. A földművelésügyi miniszter válasza a külügyminiszternek, 1942. máj. 9. A földművelésügyi tárca vezetőjének határozott állásfoglalása következtében az 1942. év első felében csak 15 juhászt szerződötettek Csongrád megyéből. L.: Ghyczy Béla: Mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése az 1942. évben Németországba. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 1. sz.

⁴⁴ OL. FM. 1943. 62–210.181. Feljegyzés. Itt történt hivatkozás a minisztertanács 1942. jún. 2. ülésére.

⁴⁵ A jelentések szerint 1938-ban az idénymunkások közül kb. 500, 1941-ben pedig 400 személy nem tért haza. – OL. FM. 1939. 62–74.231; OL. FM. 1942. 62–110.469.

⁴⁶ Nagyon nehéz pontos képet alkotnunk az illegálisan kint dolgozók létszámáról. Ugyanis 1941 áprilisában és májusában a kormány által szervezett akción kívül a délvidéki területekről a magyar katonai parancsnokság 7000, a jugoszláv állam pedig – szintén a Délvidékről, de még a megszállás előtti hónapokban – 2–3000 személy kiutazásához járult hozzá. A jugoszláv hatóságok részéről a megszállt délvidéki területekről leszerződötetett idénymunkások nyilvántartásba vétele, illetve legalizálása érdekében a magyar kormány intézkedéseket tett. Így valójában 1941-ben kb. 17 768 magyar honos mezőgazdasági idény-

A kormány, már 1939-től igyekezett gátat szabni az illegális munkavállalásoknak és ezért rendeleti úton szabályozta az idénymunkások kiutazását.⁴⁷ Sőt tiltott határátlépés címen 1941-ben börtönbüntetés kiszabásától sem riadt vissza.⁴⁸ Az intézkedések ellenére – mint később látni fogjuk – egyfelől a jobb kereseti lehetőség reménye, másfelől a német munkaadók felbújtó tevékenysége következtében, a magyar hatóságok részéről le nem szerződött mezőgazdasági munkások – hol egyéni, hol kisebb csoportokban – útlevél nélkül kísérelték meg az ország területének elhagyását. Az illegális távozás okainak vizsgálata során többségében megállapítást nyert, hogy „... minden külön utazó munkásnak birtokában van a német munkaadó levele”. Olyan esetek is ismertek, amikor az egyes gazdaságok

munkás tartózkodott – legálisan vagy illegálisan Németországban. Bonyolítja a helyzetet – amellyről a magyar hatóságok csak 1939 nyarán értesültek –, hogy a visszakerült felvidéki sáv és Kárpátalja területéről számos ipari és mezőgazdasági munkavállaló dolgozott a Cseh-Morva-protektorátus üzemeiben. A Prager Verrechnungsbank ezek számát 1941-ben 576, 1942-ben 948 főben – ebből 42 ipari, 223 mezőgazdasági munkás és 719 házcseléd – állapította meg. A prágai magyar konzul viszont 5–7000 főre becsülte a Protektorátus területén dolgozó magyar honos munkavállalók számát. Ezek munkaviszonyának legalizálása, valamint a kereset átutalási lehetőségének megteremtése érdekében az illetékes magyar szervek és a prágai bank megállapodást kötöttek, amely szerint 1244 személyt látnak el bankigazolvánnyal 1943. decemberi lejáratával. A magyar hatóságok azonban csak 157 férfi és 228 női dolgozótól, tehát összesen 445 személytől kapták vissza a szétküldött nyomtatványokat. Ezek közül a mezőgazdaságban 305 (68,5⁰/₀), az iparban 25 (5,6⁰/₀), a háztartásokban 64 (14,5⁰/₀), az egyéb munkakörökben pedig 51 fő (11,4⁰/₀) dolgozott. Ezeknek a személyeknek a nemzetiségi megoszlása: ruszin 387, szlovák 40, magyar 16, német és lengyel 1–1 fő volt. Ghyczy Béla: Magyar területről származó munkások a Cseh-Morva-protektorátusban. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 5. sz. A magyar levéltári adatok szerint 1942. december 31. hatállyal az alábbi létszámú mezőgazdasági és ipari munkás dolgozott illegálisan Németországban.

	Férfi	Nő	Összes
	munkavállaló		
a mezőgazdaságban	3291	1369	4660
az iparban	17 398	5594	22 992
Összesen	20 689	6963	27 652

OL. FM. 1942. 62–215.105. Ezen adatokat támasztják alá egy későbbi, a Magyar Nemzeti Bank 1943. áprilisi jelentése is, amely 21–27 000 főben jelölte meg az illegálisan Németországban tartózkodó ipari és mezőgazdasági munkavállalók együttes létszámát. Meg kívánom említeni, hogy a magyar kormány a németekkel folytatott tárgyalásokon az illegálisan kint tartózkodó mezőgazdasági munkások többségét keresetük hazakiutadásának lehetősége érdekében – legalizálta. – OL. FM. 1943. 62–210.035.

⁴⁷ 50.050/1939. BM. sz. r. Budapesti Közlöny. 1939. A földművelésügyi miniszter pedig 1940. május 16-i átiratában arról tájékoztatta a belügyminisztert, hogy az eltelt hónapok alatt igen sokan útlevél nélkül munkavállalás céljából átlépték a magyar határt. A mezőgazdaság „érdekeire való tekintettel, minden rendelkezésre álló eszközzel ezt a nem kívánatos mozgalmat” meg kell akadályozni. – OL. FM. 1940. 62–121.792.

⁴⁸ OL. FM. 1941. 62–194.332. A Kúria tiltott határátlépés miatt Smidt Gyulát két hónapi börtönrre ítélte. A bíróság pedig felkérte a Földművelésügyi Minisztériumot, hogy az ítéletet „hozza a mezőgazdasági munkások tudomására”.

megbízottai magyar falvakból nagy ígéretekkel a nincsteleneket átcsábították.⁴⁹ A németek szinte „emberkereskedést” folytattak, s ha nézeteltérés támad „... a gazda és a munkás között, akkor egyszerűen kitették őket tanács, segítség és pénz nélkül” az utcára. Ezek közül igen sokan lerongyolódva, anyagi támogatást kérve vagy az elhelyezésük előmozdítása érdekében a magyar követséghez fordultak segítségért.⁵⁰ Ilyen körülmények között aztán nem meglepő, hogy 1942-től szerződésük lejárta után az agrárdolgozók közül sokan maradtak Németországban és az iparban helyezkedtek el.⁵¹ Többüket viszont az SA és az SS szervezte be.⁵²

⁴⁹ Von Growlitz földbirtokos pl. 1938. február 9-én megbízta Sómenik Ferenc zsidai lakost 30 személy határon történő átcsempészésével – jelentette Muraszombat járás főszolgabírája. De hasonló esetekről számol be 1939-ben és 1940-ben is. Somogy vármegye alispánja pedig szervezett akciót látott a mögött, hogy „... a hazai németiséget a jó kereseti lehetőség kecsegtetése mellett kicsábítsák, bennük a nagy német gondolatot elültessék, hogy hazajöve azokat terjesszék”. Heves vármegye gazdasági felügyelője 1939. április 27-én jelentette, hogy a német gazdaságok volt magyar alkalmazottaikat levelezés útján arra biztatják, „... haladéktalanul utazzanak Németországba. Tapasztalatom szerint – állapította meg a felügyelő – a német munkaadók levelezései a vármegyéből a szabályszerűen leszerződött munkások elszállítása után fokozottabb mértékben folytatódott.” Baja polgármestere, 1939. június 21-én kelt jelentésében már arra hívta fel a figyelmet, ha „... a munkáskivándorlás tovább folytatódik, úgy az aratás zavartalan lebonyolítását biztosítani nem áll módunkban, annál is inkább, mert az itthon maradt munkások a munkáshiányt kihasználva bérkövetelésekkel álltak elő”. Egyben kérte az aratógépek üzembehelyezésének engedélyezését. Sőt a honvédelmi miniszter a minisztertanács 1939. jan. 20-i ülésén a kormánynak arról tett jelentést, hogy Körmend környékén „... a német munkaadók megbíznak egyes magyar állampolgárokat, hogy részükre toborozzanak mezőgazdasági munkásokat, s ezeknek a határon való átszöktetését segítsék elő.” Az illegálisan távozók részére a német csendőrség állította ki a munkakönyveket, amelyekből az igazoltatások során számos darab került a magyar hatóság kezébe. Abaúj-Torna vármegye alispánja pedig 1941. február 22-én jelentette, hogy a megye területéről a kassai német konzulátus mezőgazdasági munkásokat toboroz. Az ügygel kapcsolatban a budapesti német követség azzal védekezett, hogy az érdekeltek oroszul értelmezték a kassai újsághírt és ezért fordultak a konzulátushoz. Ugyancsak ez évben a hazatérő munkások vonatait a németek feltartóztatták és kísérletet tettek az idény-munkások hazatérésének megakadályozására. 1942-ben pedig a hazautazó juhászokat tartották vissza. De az is gyakori eset volt, hogy a munkaadók tudatosan nem értesítették az idény-munkásokat hazatérésük pontos időpontjáról. Berlinből pedig 1943. május 23-án azt jelentették, hogy Szentpéterfa községnél egy szombathelyi teherautó-fuvarozó rendszeresen szállítja át a határon a magyar állampolgárságú mezőgazdasági munkásokat Németországba. Sőt olyan esetről is tudomásunk van, amikor a német katonák munkát kereső személyt – Kiss Zoltán – Győrből hazafelé menet elrabolták. „Hiába volt minden tiltakozás csak nevettek rajta. Az autó Wienig meg sem állt. Itt azonban elbocsátották azzal, hogy könnyebben talál munkát, mint Magyarországon.” – OL. Min. tan. jgykv. 1939. január 20. ülés; OL. FM. 1939. 62–74.231; OL. FM. 1940. 121.600; OL. FM. 1941. 62–288.543; OL. Küm. 1942. 145–115–20.564. Török Endre gazdasági felügyelő 1942. okt. 15. jelentése; OL. FM. 1943. 62–210.035. Berlini Munkásgondozó Iroda. 1943. jan. 28. jelentése; OL. Küm. A Berlini Munkásgondozó Iroda (szám nélkül). Hohman Antal római kat. pap és Hőgye Mihály ref. lelkész együttes jelentése az 1943. május és július havi működésről; OL. Küm. 1944. 145–118–84.766.

⁵⁰ OL. FM. 1939. 62–74.231. Feljegyzés. 1938. ápr. 6.; OL. FM. 1940. 62–121.792. Berlinbe kirendelt egyházi személyek 1939 november havi jelentése.

⁵¹ OL. FM. 1943. 62–210.035. Az iparügyi miniszter átirata a földmívelésügyi miniszternek.

⁵² OL. Küm. 1942. 145–115–20.888. Török Endre gazdasági felügyelő jelentése. 1942. dec., illetve OL. Küm. 1943. 145–117–20.116. A Berlini Munkásgondozó Iroda. 1943. február 26. beszámolója. A kint dolgozó idénymunkások közül sokan azért nem tértek haza, mert a bombatámadások következtében irataik elvesztek. OL. Küm. 145–118–87.766. 1944-ben pedig az idénymunkások kintmaradását segítette elő a földmívelésügyi olyan értelmű utasítása, amely szerint a Németországban dolgozók hazatérését nem kell szorgalmazni. OL. FM. 1944. 62–87.092.

A mezőgazdasági idénymunkások nemzetiségi és nemek szerinti összetétele

A magyar hatóságok az idénymunkások szerződötését kezdetben és a háború első éveiben is csak a színmagyar vidékeken engedélyezték, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy közöttük a nemzetiszocialista eszme befolyását megakadályozzák. A toborzás során kivételt csupán a tolmácsok szerződötésénél tettek, de akkor is ügyeltek a hazai német munkavállalók „hazafias” magatartására.⁵³ Ez a magyarázata annak, hogy eleinte elsősorban a magyar anyanyelvű munkásokat engedték ki, *tehát azokat a személyeket, akik németül nem tudtak, nem értettek.* A magyar kormánynek e kérdésben elfoglalt politikai magatartását mutatja, hogy 1937–1941 között Németországban a munkát vállalók létszámából a Viharsarok részesedése általában 29–56%, az ország északi, a sommások által lakott vidéke 26–28%, a tiszántúli megyéké pedig kb. 14–28% volt.

A nemzetiségi összetétel szempontjából a helyzet – amint ezt az alábbi táblázat is mutatja – 1942-től változott meg. A kormány a szerződötések súlypontját a nemzetiségi területekre – Erdély, Kárpátalja és a Mura vidékére – helyezte át.⁵⁴

A magyarországi idénymunkások nemzetiségi összetétele

	1942		1943	
	fő	%	fő	%
román	3422	64,8	442	32,7
ruszin	789	14,9	212	15,7
horvát	594	11,3	233	17,3
vend	262	5,0	158	11,6
szlovák	90	1,7	7	0,5
magyar	89	1,7	94	7,2
német	33	0,6	201	15,0
Összesen	5279	100,0	1347	100,0

Vizsgáljuk meg – a fenti táblázat adatai alapján –, miképpen alakult 1942-ben és 1943-ban az idénymunkások nemzetiségi összetétele. Az adatokból kitűnik, hogy 1942-ben az idénymunkások összlétszámából a román és a ruszin munkavállalók aránya a legmagasabb (65% és 15%). Jelentéktelen viszont a magyar és a német nemzetiségiek hányada (2%, illetve 0,6%). Mindkét nemzetiség alacsony arányát az magyarázza, hogy a honvédelmi miniszter a katonai érdekekre hivatkozva nemcsak a katonakötelesek, hanem a speciális fegyvernemnél kiképzett sze-

⁵³ OL. FM. 1939. 62–74.231. A földművelésügyi miniszter leirata a vármegyék vezetőihez

⁵⁴ Egyes német lakta megyék vezetői, így Vas vármegye munkaügyi felügyelője nem értett egyet a nemzetiségi munkások Németországba történő szerződötésével, mivel a megye területén a munkásfelesleg olyan egyénekből áll, akik „... a németekkel állandó összeköttötést fenntartó izgatók”. OL. FM. 1943. 62–210.181. A Hivatalban, 1942. június 22. tárgyalásról készített feljegyzés. A nemzetiségi megoszlás alakulását közölte Ghyczy Béla idézett dolgozatai. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1942. és 1943. évfolyamok.

mélyek szerződését is megtiltotta.⁵⁵ A különleges kiképzésben részesültek pedig elsősorban a magyar és a német nemzetiségű munkások soraiból kerültek ki.

A kormány a honvédelmi miniszter javaslatára 1943-ban sem kívánt magyar és német nemzetiségű mezőgazdasági dolgozók szerződéséhez hozzájárulni.⁵⁶ A földművelésügyi tárca vezetője azonban „a német részről megnyilvánuló” kívánság miatt kérte a minisztert, hogy a kiutazásokat nemzetiségi szempontból korlátozó intézkedéseit enyhítse.⁵⁷ Ez a magyarázata annak, hogy a honvédelmi tárca vezetője – bizonyos korhatár és fegyvernemi szempontok figyelembe vétele mellett – 1943-ban magasabb létszámú magyar, de különösen német ajkú munkavállalók szerződéséhez beleegyezését adta.⁵⁸ Így az ez évben kiutazó munkásokból a magyar nemzetiségűek aránya 7%, a németeké pedig 15% volt.

A német követelések ellenére a magyar kormány igyekezett a nemzetiségi szempontokat is érvényre juttatni. A belügyminiszter politikai okokra hivatkozva utasította a megyék vezetőit, hogy bizalmas úton intézkedjenek: „olyan egyének, akiknek Németországba való szerződése állambiztonsági szempontból kifejezetten aggályos (államellenes bűncselekmények miatt büntetett előéletűek, nemzetiségi agitátorok stb.), szerződést ne kapjanak. Továbbá nem közvetíthetők külföldre az olyan mezőgazdasági munkások sem, akik az előző években engedély, illetve útlevél nélkül távoztak az országból.”⁵⁹

Az 1944. évet tekintve a rendelkezésre álló gyér adatok következtében a kiutazók nemzetiségi összetételének alakulása szempontjából pusztán annyit állapíthatunk meg, hogy a szerződöttek kb. 40–40%-a Kárpátalja és Erdély területéről, 20%-a pedig a Dunántúlról, illetve a Mura vidékéről – inkább a német ajkú és a vend–horvát lakosok közül – kerültek ki.⁶⁰

A fentiekben jelzett konkrét okokon kívül minden bizonnyal szerepet játszott a kiutazók nemzetiségi összetételének alakulásában egy olyan megfontolás is, ami abból a körülményből fakadt, hogy az ország hadat viselt a Szovjetunió ellen. Az uralkodó osztály számára megbízhatóbbnak tűnt a magyar honvéd, mint az ellenséges magatartású nemzetiségi agrárproletár. Döntő súlyként esett latba az is, hogy a háborús konjunktúra következtében a mezőgazdasági munkanélküliség úgyszólván teljesen megszűnt. Az itthoni munkabérek emelkedtek, Németország-

⁵⁵ OL. FM. 1943. 62–210.181. HM. 32.834/el. – 16. 1942. június 22. A földművelésügyi miniszter és a Hivatal a németországi munkavállalás kérdésében a megyék főispánjaihoz, valamint a munkaügyi felügyelők felé kiadott tájékoztatójukban közölték, hogy 1942-ben a szerződötteseknél „... nemzetiségi szempontból elsősorban a románok, kisebb számban a ruszinok és a vendek jöhetnek figyelembe”. – Uo.

⁵⁶ OL. FM. 62–210.181. HM. 24.344/el. – 16. április 28. számú leiratában egyeneseen megtiltotta a magyar és a német nemzetiségű munkavállalók szerződötését.

⁵⁷ Uo. A földművelésügyi miniszter átirata a honvédelmi miniszterhez.

⁵⁸ Uo. HM. 39.048/el. – 16. és HM. 51.322/el. – 16. számú körrendeletek.

⁵⁹ Uo. A belügyminiszter, 103.600/1943. számú rendelete a vármegyék vezetőihez.

⁶⁰ OL. Küm. 1944. 145–115–11.819. HM. 42.031/el. – 16. számú körrendeletében közölte a megyék vezetőivel, hogy Kárpátaljáról csak a 35 évesnél idősebb ruszin, Erdélyből pedig a 42. év feletti román mezőgazdasági munkavállalót szabad szerződötetni. A többi nemzetiségű idénymunkások korhatára pedig 19 évnél fiatalabb, illetve 35 évnél idősebb egyének.

ban pedig a munkásviszonyok jelentősen romlottak. Az elmondottak, már 1941 őszen előre vetették annak árnyékát, hogy „... a jövőben csak olyan mezőgazdasági munkás fog jelentkezni németországi munkára, aki nem tud itthon megfelelő szerződéses munkához jutni”.⁶¹ Ezek pedig elsősorban a kárpátaljai és az erdélyi nemzetiségiek sorai közül kerültek ki. A nemzetiségi munkavállalók szerződöttesek azonban megfigyelhető a magyar hatóságok olyan irányú törekvése is, hogy csak a leggyengébb munkaerő kiutazását tették lehetővé. Ezért a német fél szemrehányással is illette a Hivatalt.⁶² De nem hagyható figyelmen kívül a németek munkaerőigényének módosulása sem. Ugyanis nekik 1942-től elsősorban az erdőgazdasági munkák területén járatos személyekre volt szükségük.

Érdekesen alakult – amint az alábbi táblázat adatai mutatják – a Németországban dolgozó munkavállalók nemek szerinti megoszlása.⁶³

Németországban dolgozó mező- és erdőgazdasági munkások nemek szerinti megoszlása

Év	Férfi		Nő		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
1937	2 749	100,0
1938	10 227	100,0
1939	8 019	53,5	6 959	46,5	14 978	100,0
1940	638	25,8	1 834	74,2	2 472	100,0
1941	4 038	51,9	3 738	48,1	7 768	100,0
1942	4 537	85,9	742	14,1	5 279	100,0
1943	1 034	76,8	313	23,2	1 347	100,0
1944	1 265	100,0

Az adatok tanúsága szerint 1941-ig általában fele-fele a leszerződöttes férfi és női munkaerő hányada. Változás az 1942. évtől figyelhető meg, mert ez időponttól csökkent a női munkavállalók aránya. A viszonylag alacsony női idény-munkásarányt egyfelől az magyarázza, hogy a németeknek elsősorban az erdőgazdasági munkálatokban járatos, tehát nehéz fizikai munkát végző munkaerőre volt szükségük. Másfelől az erkölcsi meggondoláson túlmenően – és ezt a magyar hatóságok is megállapították – a német mezőgazdasági üzemekben a női dolgozókat a férfiaknál erőteljesebb mértékben zsákmányolták ki.⁶⁴

⁶¹ OL. FM. 1941. 62–201.793. Perneczky Béla és Ghyczy Béla, 1941. október 10. jelentése.

⁶² (mi magyarok) „... csak olyan munkásokat küldünk ki, akiktől meg akarunk szabadulni.” – a német panasz alapján jelentette a berlini magyar főkonzul. – OL. FM. 1942. 62–211.714.

⁶³ Ghyczy Béla: A mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése Németországba az 1943. évben. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 6. szám. Jelezni szeretném, hogy a függelék 1. számú táblázatán az 1940. évben a kiutazók száma 2902 személy volt, itt pedig csak 2472. Nyilván a forrásban sajtóhiba történt, s ezért jelentkezik a nemzetiségi megoszlásnál a 430 fős eltérés.

⁶⁴ OL. FM. 1941. 62–289.117. Feljegyzés, 1941. december 29.

Az idénymunkások németországi szerződésének hazai hatása

Magától értetődik, hogy a nagy tömegű magyar mezőgazdasági munkaerő rendszeres külföldi alkalmazása politikai és egyben társadalmi problémákat vetett fel. A következőkben ezért egyfelől azt nézzük meg, milyen benyomást, hatást keltett ez az akció a magyar uralkodó osztály, mindenekelőtt az agrárius tábor sorai-ban. Másfelől azt vizsgáljuk meg, érződött-e, s ha igen milyen mértékben, illetve miképpen nyilvánult meg a kint dolgozók magatartásán a náci ideológiai fertőzés.

A német munkavállalás lehetőségének híre futótűzként terjedt el az agrár-proletariátus körében és az 1938–41 közötti években tapasztalt különösen nagy mérvű jelentkezés, „a lázas tolongás” a helyi közigazgatás szerveit is megdöbben-tette. „Ehhez fogható csak az lehetett – állapította meg lakonikusan Csanád me-gye főispánja –, amidőn Kaliforniában aranymezőket találtak.”⁶⁵

A tömeges jelentkezés hatására az agráriustábor egy része az akcióval szem-ben mind fokozottabb ellenállást tanúsított annak ellenére, hogy az ország egyes körzeteiben, még a harmincas évek végén is, a mezőgazdasági munkások számot-tevő része a téli hónapokban csupán „a legnagyobb nélkülözések között és a bel-ügyi inségakció fokozottabb” igénybevétele mellett tudott csak megélni.⁶⁶

A németországi munkásexport ellen kampányt indítottak a baloldali pol-gári sajtóorgánumok is, s „rejtélyes célú és háttérű” akciónak minősítették a szer-ződtetéseket. „Új kivándorlás – írta az egyik lap –, amikor dörgedelmes kor-mánynyilatkozatok és erkölcsi prédikációk harcolnak az egyke ellen és ki nem fogynak a szóból, hogy népünk erejét, munkabírását fokozni kell.”⁶⁷ „Mi úgy tudjuk – írta későbbi számában –, hogy a 70 milliónyi német nép arról panas-zkodik, hogy nem fér az otthonába, terjeszkednie kell, és most mégis a nincstelen magyarokat visznek idegen éghajlat embernyűvő uralmába, havi 55–60 pengő ke-reset reményében. Mi lesz ezekkel, ha testileg, lelkileg leromboltan hazakerül-nek.”⁶⁸ Az egyházi körök szintén tartottak attól, hogy „az új pogányság eszméje”

⁶⁵ OL. FM. 1939. 62–74.231. Csanád-Arad-Torontál vármegye főispáni jelentése a földművelésügyhöz, 1938. jan. 29. Itt olvashatunk az idénymunkások szerződésénél tapasztalt visszaélésekről is. Az akciót – írta a főispán – egyesek pártpolitikai célokra kívánják felhasználni. Reibel Mihály a Keresztény Gazdasági Párt (Elek község) képviselője politikai agitációja során mindenütt „azt hangoztatta, hogy majd ő viszi ki az embereket Németor-szágba és ő fogja kiválogatni azokat a munkásokat, akik Németországba mennek”. Célja ez-zel az volt, hogy a battonyai kerületben a maga és a pártja számára híveket szerezzen. Tol-na vármegye 1939. március 29. alispáni jelentése olyan esetről is beszámolt, miszerint anyagi előnyök szerzése érdekében a jelentkezőktől pénzt fogadnak el. Dr. Weitzel Henrik gyönki ügyvéd azt ígérte a munkásoknak, hogy összeköttetései révén németországi munkaalkalma-kat szerez és közbejárásáért személyenként 15 P-t kért.

⁶⁶ Uo. Borsod-Gömör-Kishont vármegye 1937. december 18. átírata a földművelésügyi miniszterhez.

⁶⁷ Friss Újság. 1937. május 20. szám.

⁶⁸ Uo. 1937. május 23. szám. A lap a továbbiakban megállapította: „Szomorú ma-gyar tragédia ez, hogy a magyar nincsteleneket, földünk legedesebb gyermekeit... idegen répföldre szerződtesítik, mert itthon még a kapa és a kasza sem biztosítja számukra a meg-élhetést. Milyen sötét ríktó ellentét tántog itt a családvédelem, az egyke elleni küzdelem és a szélnek eresztett magyarok között.” Az Esti Kurir 1937. május 25. száma pedig arról tá-

– különösen az ország egyik legszegényebb, a summások által lakott vidékén – esetleg tért nyerhet.⁶⁹

A felzaklatott kedélyeket – még az akció megindulásakor, 1937-ben – maga a miniszterelnök, Darányi Kálmán próbálta lecsillapítani. „Most egyesek – mondotta – politikai természetű kérdéseket akarnak belekeverni ebbe a tisztára szociális munkásügybe, . . . amelyek a valóságnak távolról sem felelnek meg.”⁷⁰

Indokolt volt-e, s ha igen melyek voltak azok a tényezők, amelyek a magyar közvéleményben s az uralkodó osztály egyes köreiből a szerződtekkel szemben tanúsított elutasító magatartást kiváltották? Az okokat a kül- és belpolitikai helyzetben, valamint ideológiai tényezőkben kell keresnünk. Tulajdonképpen arról volt szó, hogy a magyar uralkodó osztály reálisan látó része tartott azoktól a kedvezőtlen politikai és ideológiai hatásoktól, amelyek a kívül dolgozókat érhetik. „A Németországba szállított munkásokért teljesen idegen eszméket kapunk cserébe”, hiszen az itthoni agrárstruktúra szinte predesztinálta ezeket a nínsteleneket a nemzetiszocialista eszmék elfogadására, illetve befogadására.⁷¹ Ez egyben magyarázatát adja annak, hogy a magyar kormányzati szervek – mint láttuk – miért fékeztek a szerződtek menetét.

Az aggodalom nem volt alaptalan, és az ingerültséget csak fokozta, hogy a hitleri Németország Ausztria 1938 márciusában történő bekebelezésével megjelent az ország határán. Felismerték, hogy a kialakult új nemzetközi helyzet Magyarországnak számára komoly veszélyeket rejt magában. Az országszerte tapasztalható nyugtalanságot és félelmet maga a kormányzó igyekezett eloszlatni. „Mert hiszen – mondotta rádióbeszédében, – aki tiszta fejjel és látó szemmel ítéli az eseményeket, annak tudnia kell, hogy Ausztria Németországgal történő egyesülése ránk nézve nem jelent mást, csak azt, hogy egy régi jó barátunk, akit a békeszerződésben lehetetlen helyzetbe sodortak, egyesül egy másik jó barátunkkal és hűséges fegyvertársunkkal, vagyis azzal a Németországgal, amely mindig életre-halálra megbízha-

jékoztatta olvasóit, hogy a Ház ellenzéki folyosóján a munkástoborzás híre aggodalmat keltett. Egyes képviselők azt hangoztatták, ha „ . . . tíz-tizenötezer magyar munkás több mint fél évig Németországban dolgozik, ezek a munkások horogkeresztes eszmékkel telítve érkeznek majd vissza.” Az Est 1937. május 25. számában már azt jelentette, hogy „ . . . a németek előszeretettel sváb munkásokat visznek ki, hogy ezeket odakint, »munkába vegyék« a Schulvereinek és más intézmények, s majd ezek a kiszerveződött munkások megerősödött német öntudattal térnek vissza.”

⁶⁹ OL. FM. 1939. 62–74.231. Borsod vármegye főispánjának 1937. május 26. átirata a földművelésügyi miniszterhez. A főispán jelentette, hogy Mezőkövesd apátplébánosa „ . . . nagyobb összeköttetéseit is felhasználva mindent elkövet, hogy a mezőkövesdi munkás ne menjen Németországba”.

⁷⁰ Magyarország. 1937. május 26. szám.

⁷¹ Az Országos Mezőgazdasági Egyesület vezetőségének nyilatkozata. Népszava. 1937. június 18. De hasonlóképpen ítélte meg a helyzetet a Tisza jobb parti Mezőgazdasági Kamara is, amelynek véleménye szerint „Németország kizárólag propaganda céljából óhajt magyar mezőgazdasági munkásokat leszerződteni, hogy vonzóbbá tegye . . . a német uralmi állapotokat”. OL. FM. 62–72.231. A Kamara 1939. január 13-i átirata a Földművelésügyi Minisztériumnak.

tó és szótartó szövetségese volt barátainak a történelem tanúsága szerint. Ennyi az egész; egyéb a mi szempontunkból nem történt.”⁷²

A jelentések azonban – a megnyugtatósnak szánt nyilatkozat ellenére – egészen más eseményekről számoltak be. Az Anschlusst követő napokban az egyik német újság cikke megállapította, hogy Magyarországon az „Auslanddeuschtum” mindkét formája a „Grenzdeuschtum” és az „Inseldeuschtum” fennáll, s a „magyarországi sváboknak a Duna völgye összes külföldön élő németei között a legnehezebb a sorsuk”. Az a tény pedig, hogy az Anschluss bekövetkezett „a Duna-völgy német szigetei közelebb érezhetik magukat a nagy német összefogó erőhöz, amely felszabadulást tud hozni minden elnyomás alól”.⁷³

A hitleri Németország kelet felé megindult expanziós térnyerésének hatására Dunántúlon megélnékült a pángermán propaganda. A honvédelmi miniszter Sopron környékén folytatott náci agitációról számolt be megállapítva, hogy „... a német hatás érezhetővé vált a lakosság hangulatán, önérzetesebb, bátrabb fellépésén és a hitlerizmus nyílt dicsérgetésén”.⁷⁴ A vázolt politikai tényezőkn túlmenően azonban egyéb okok is közrejátszottak abban, hogy a szerződéseket ellenzők tábora hallassa hangját. Ugyanis – mint már említettem – tartottak attól, hogy a magyar mezőgazdasági munkások a német dolgozók jobb életkörülményei látán „... a hazai viszonyok között kielégíthetetlen igényekkel térnek vissza, s olyan munkarendhez szoknak, amelyek a mi sajátos agráréletünkben legalábbis egyelőre

⁷² Horthy Miklós kormányzó, 1938. április 3-án tartott rádióbeszéde. Közölte, Szinai Miklós–Szűcs László: Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1962. 176 l.

⁷³ Reichpost című újságból idézte a Magyar Családvédelmi Szövetség a miniszterelnökhöz 1938. április 25-én intézett beadványában. A cikkeket Franz Reidel főszerkesztő írta. OL. Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztály. 1938. K/29. 3. cs. 1.d.

⁷⁴ OL. Min. tan. jgykv. 1939. január 20. Az ülésen a honvédelmi miniszter magáévá tette a M. Kir. II. hadtestparancsnok álláspontját, amely szerint „... a pángermán mozgalom törvényes úton és erőszakkal egy ideig csökkenthető, de véglegesen nem törhető le. A mozgalom levezetése csak szociális gondoskodással érhető el, oly módon, hogy a munkások általában, az alsóbb néposztályok megélhetése a németországi munkások helyzetéhez arányítva megkönnyítség.” Az előzőekben már idézett Magyar Családvédelmi Szövetség beadványában pedig arra mutatott rá, hogy „a szélsőséges pángermán törekvések mozgatói nagyon jól ismerik a dunántúli svábok terjeszkedési folyamatát és minden magyar községet, ahová az első honfoglaló sváb betelepedett, számon tartanak”. Veszprém vármegye szociális felügyelője 1939. november 9-i jelentésében megállapította, hogy a felső-dunántúli pángermán mozgalom központi fészke a megyében van. A nehéz megélhetési viszonyok következtében a mezőgazdasági munkásság, sőt a kisparasztság fiataljainak egy része inkább a környező hadianyaggyárakba megy dolgozni, s így az amúgy is gyengén termő föld gazdátlan, illetve műveletlen marad. „A földek hamarosan eladókká fognak válni. A szomszédos sváb községek... erősebb szaporulatuk következtében feltétlenül szemet fognak vetni erre a területre. Ha a szomszédos nagy állam néhány évig olyan gyűrűvel fogja körül az országot, mint ahogyan jelenleg, akkor feltétlenül akkora nyomást fog a magyar kormányra gyakorolni, amely megnyitja majd a svábok előtt a keleti irányú további terjeszkedés lehetőségeit.” OL. FM. 1939. 30–211.317. A pángermán törekvésekre nézve I.: A Wilhelmstrasse és Magyarország című dokumentumkötetet. Összeállította: Ránki–Pamlényi–Tilkovszky–Juhász. Bp. 1968. 41., 259. I. stb. E súlyos kérdéssel nemegyszer foglalkoztak a népi írók is. „A falukutatás egyöntetű eredményei alapján (megállapítható, hogy) a német falvak fejlődnek, gyarapodnak. Legjellemzőbb erre a viszonyra a hartaiak és a dunapatajaiak esete. Ha Dunapatajon föld van eladó – s egyre több van ilyen –, akkor azt nem Patajon, hanem Hartán dobolják, mert bizonyos, hogy nem a pataji magyar fogja megvenni, hanem a hartai német.” Erdei Ferenc. Magyar falu. Bp. é. n. 138. l.

csak elégedetlenséget és feszültséget teremthet munkaadó és munkás között.”⁷⁵ S ha figyelembe vesszük, hogy éppen a 30-as évek végére vált a szélsőjobboldali mozgalom tömegmozgalommá, érthetővé válik a magyar uralkodó osztály egy részének viszolygása a németországi munkalehetőségekkel szembe.⁷⁶

Felmerül a kérdés, hogy az adott külpolitikai situációban és annak belpolitikai visszahatásában (a pángermán mozgalom élénkülése) érezhető volt-e, s ha igen, milyen mértékben a náci propaganda fertőzése a kint dolgozó munkások magatartásán. Egy-két esettől eltekintve – és ezt a magyar levéltári források egyértelműen igazolják – határozott nemmel felelhetünk. Ez érthető, mivel a németek a súlyos munkaerő hiánya miatt a kint dolgozók körében – különösen kezdetben – kerülték a nyílt agitációt, nehogy elessenek a magyar munkáskezekről. A háború utolsó éveiben viszont az egyéni tragédiák és a nélkülözések még azok szemét is felnyitották, akik vonzódtak a náci ideológiához. „Szorosan vett magyar szempontból – jelenti egy főispán – tisztító, érlelő hatással van rájuk a kintlét. Politikai magatartásuktól függetlenül, legyen a szélsőjobb vagy egészen a kommunizmusig szélsőbal, mind elsősorban magyar.” Felfogásukra jellemző, hogy „... általában nem értik, mi köze Magyarországnak a háborúhoz, miért kell Magyarországnak is harcolnia. A háborúban pusztán német érdeket látnak, s egyesek nyíltan hangoztatják: azért az új Európáért, amit Németország akar, nem vagyok hajlandó meghalni.”⁷⁷

Az ország egyes helyein azonban szórványos politikai fertőzés hatása kimutatható, bár ez inkább csak egy-két személy vagy kisebb közösség érzelmét, hangulatát tükrözte, és nem jellemezte a kint dolgozó agrár-munkavállalók egészét. Náci barát magatartás megnyilvánulását jelentette 1938. január 21-én Bihar vár-

⁷⁵ OL. FM. 1940. 62–121.792. Hajdú vármegye főispánjának átirata a földművelésügyhöz, 1940. január 15-én. A Tisza jobb parti Mezőgazdasági Kamara beszámolójában közölte, hogy Nógrád megye Szécsény járásában a munkaviszonyok a tavalyi évhez képest rosszabbodtak, mivel a munkavállalók követelődzöbbségek lettek. A jelentés a továbbiakban még hozzátette: „... Németországba kikerült mezőgazdasági munkások hazaküldött értesüléseik káros befolyást gyakorolnak, (különösen)... a munkaidőre, valamint a pengőre átszámított kereset tendenciózus formában való terjesztése miatt”. Ez „a hazai viszonyokkal való elégedetlenséget kétségtelenül szítja”. Szabolcs vármegyéből 1940. február 9-én már azt közölték, hogy az itthon maradt mezőgazdasági munkások 3 P napszámért sem voltak hajlandók munkába állni. – Űo.

⁷⁶ A kérdésre vonatkozóan I. bővebben: Szakács Kálmán: Kaszáskeresztesek. Bp. 1963. Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944. Bp. 1966. Ormos Mária-Incze Miklós: Európai fasiszmusok 1919–1939. Bp. 1976. Tilkovszky Lóránt: A német „népcsoportpolitika” és Magyarország 1938–1945. (Doktori értekezés, kézirat). 1976.

⁷⁷ OL. FM. 1937. 62–55.769. Békés vármegye főispánjának németországi körútról készült beszámoló jelentése. Kőmíves Dániel ref. lelkész, már 1938. decemberi jelentésében azt hangsúlyozta, hogy a fasiszta eszmék befogadása nem jellemezte az idénymunkásokat, talán éppen azért, mert „... népünk mélyéről feltörő ösztönös bizalmatlanság a német-séggel szemben, s az ellentét vagy az ellenségeskedésből megszületett érzelmi nacionalizmus” elég erős az idegen eszmék befogadásának megakadályozására. De figyelmeztetőleg hozzáfűzte, „... csak itthon fenyegeti népünket és bennünket a náci veszedelem. Azok a kérdések, amikre az istentisztelet után a beszélgetés vagy várakozás idején felelnem kellett... , gyanakvóvá tesz, különösen, ha nem az egészséget, de az egyeseket nézem.” – OL. FM. 1939.

megye gazdasági felügyelője megállapítva, hogy a megyében „... különösen a fiatalabb, a nőtlen generáció, s a harmincévesek között van a német láz terjedőben”.⁷⁸ A Tisza jobb parti Mezőgazdasági Kamara egyes körzeteiben pedig azt tapasztalták, hogy a Németországba kivitt munkások útján „pángermán propagandát üznek a parasztság körében. A 20 éves rendszer iránti ellenséges érzület reakciójaként német imádat van, a német megszállás óhajának nyílt vállalása.”⁷⁹

Jóval jelentősebb volt a kintlét hatása a hazai kereseti lehetőség és a szociális ellátottság tekintetében. Már a szerződötések első éveiben tapasztalható volt, hogy a munkavállalók tavasszal a németországi munkalehetőség reményében az ottani magasabb kereset miatt tartózkodtak a hazai gazdaságokba elszerződni.⁸⁰ Sőt, 1939 decemberében a mezőkövesdi summások munkásgyűlésükön a németországi tapasztalatokra, a hazai elmaradott bérezési, szociális és egyéb életviszonyokra hivatkozva az alábbiak orvoslását kérték a kormánytól.⁸¹

1. Országos viszonylatban állapítsák meg a bérminimumot.

2. Korlátozzák a munkaidőt, mégpedig úgy, hogy június, július és augusztus hónapokban 12 óra, szeptemberben 10 óra, októberben pedig 9 óra legyen. Szombatoként a munkát délután négy órakor befejezhető. A munkaadók a vasárnapot és a munkaszüneti napokat szigorúan tartásuk be. „Ha a munkaadó kivételesen sürgős okokból vasárnap megkívánja a munkát, fizessen dupla napszámot.”

3. „A legnagyobb tisztelettel, de egyszersmind a legnagyobb nyomatékkal kérjük a kormányt”, hogy kötelezze a munkaadókat olyan lakás adására, amely a tisztesség, a közérkölc és a közegészségügyi követelményeknek megfelel. A száll-

62–74.231. Hasonló szellemben nyilatkozott a Magyar Bel- és Külforgalmi RT., a Traveller vállalat is, amely a munkavállalók szállítását bonyolította le. „Külön ki kell emelnünk a hazatért mezőgazdasági munkások kifogástalan magatartását és példás hazafias szellemét... A soproni állomásra visszatérve a sváb munkások magatartása is kifogástalan volt, csupán egészen szórványosan fordultak elő kisebb kilengések.” A cég a jelentésében megemlítette, hogy a Göring Werkenél dolgozott és hazatért 200 kubikos munkás politikai magatartása volt kifogásolható. – OL. FM. 1940. 62–121.792. 1940. jan. 16. jel., valamint OL. Küm. Bizalmas. Berli Munkásgondozó Iroda. (szám nélkül). Hőgye Mihály ref. lelkész 1943. febr. 9-i jel.

⁷⁸ OL. FM. 1939. 62–74.231.

⁷⁹ OL. FM. 1941. 62–192.141. A Tisza jobb parti Mezőgazdasági Kamara 1939. június–júliusi jelentésében közölte, hogy a Kamara területén egyes községekben nyílt nyilas-keresztes agitációnak talaja van, különösen a munkaidő és a munkabér kérdésében. Ha a megye számos községében végig megy az ember „... a maszatos képű gyermekek már nem is köszönnek másként, mint felemelt karra!”.

⁸⁰ „A németországi munka híre annyira lázba hozta a munkásságot – panasolta Keglevich gróf –, hogy olyanok is, akik mint aratók és cselédek a nagybirtokosokhoz már leszerződtek, a szerződésüket felbontják.” Az Est 1937. május 25. De hasonló természetű panaszok futottak be 1938-ban Heves és Bihar megyéből is. 1939-ben pedig az egész ország közigazgatási hatósága – Vas, Zala, Sopron, Győr-Moson, Nyitra-Pozsony, Békés, Csongrád, Jász-Nagy-Kun-Szolnok, Bihar, Nógrád, Borsod, Zemplén, Bereg-Ugocsa megye – a mezőgazdasági munkavállalók szerződésükötől való tartózkodását jelentette. Csongrád, valamint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, még 1940-ben is hasonló eseteket közölt. Pest megye vezetője egyben megállapította, hogy „... a munkások zsarolási szándékából – valószínűleg igaztalan követelésekben – nem igyekeznek a mezőgazdasági munkaszerződésüket megkötni”. – OL. FM. 1939. 62–74.231 és 76.200., valamint OL. FM. 1940. 62–121–792.

⁸¹ Kovács Imre: A mezei munkaidő. Magyar Szemle. 1940. február.

lás nemek szerint elkülöníthető, tisztálkodásra alkalmas és hideg őszi időben fűtendő legyen;

4. A munkavállalás helyére való szállítás ne tehervagonokban, hanem harmadosztályú személyvonaton történjék;

5. A községi orvos havonként egyszer vizsgálja felül a kutakat, az ivóvizet, a húst, az elkészített ételeket. Ellenőrizze, hogy vajon a munkás az előírt élelmi-szer-mennyiséget megkapja-e;

6. A biztosítás ne csak a balesetre terjedjen ki, és kérték a betegsegélyző intézményekbe történő felvételüket;

7. A családi pótlék intézményét 14 éves korig a mezőgazdasági munkásságra is terjesszék ki;

8. Kérték a munkaügyi bíróság vagy a munkáskamara felállítását, amely egyes-bajos dolgaikat 48 órán belül elintézi;

9. S végezetül kérték, hogy „az uradalmi tiszték és gazdák szigorúan tartózkodjanak az Istenkáromlástól és a durva gyalázkodó kifejezésektől, valamint a munkásokkal való goromba és lealázó bánásmódtól. Viselkedjenek velünk szemben úgy, mint magyar testvéreikkel szemben kell viselkedniök.”

Rendkívül szerény kérés – még az akkori viszonyok között is!

Végző soron az említett negatív tényezők adják meg a kulcsot ahhoz, hogy az agrárius tábor egy része miért ellenezte a mezőgazdasági munkásexportot.

A Németországban dolgozók foglalkozási csoportok szerinti megoszlása

Az elmondottakon túlmenően vizsgáljuk meg, hogy a leszerződött magyar honos mezőgazdasági munkavállalók foglalkozási csoportok szerinti megoszlása miképpen alakult. Erre nézve az alábbi táblázat adatai nyújtanak átfogó képet.⁸²

Év	A mezőgazdaságban		Az erdőgazdaságban		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
1937	2 749	100,0	—	—	2 749	100,0
1938	10 227	100,0	—	—	10 227	100,0
1939	14 978	100,0	—	—	14 978	100,0
1940	2 472	100,0	—	—	2 472	100,0
1941	6 826	87,9	942	12,1	7 768	100,0
1942	1 682*	31,9	3597	68,1	5 279	100,0
1943	598	44,3	749	55,6	1 347	100,0
1944	1 265	100,0

* ebből: 1416 mezőgazdasági munkás, 224 gazdasági cseléd és 42 juhász

⁸² Ghyczy Béla: A mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése Németországba az 1943. évben. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 5. és 6. szám. Jelezni kívánom, hogy az 1940. évre vonatkozóan eltérés áll fenn az 1. számú táblázaton és az itt közölt adatok között. L.: a jegyzet 63. pontját.

Mint látható, a Németországban dolgozók foglalkozási csoportok szerinti összetétele 1941-től, de különösen 1942-től – a korábban már említett okok következtében – megváltozott, s 12,1%-ról 56%-ra emelkedett az erdőgazdasági munkások aránya.

A kérdéssel kapcsolatban még egy momentum említése kívánkozik. Az, hogy idénymunkásaink jóval fejlettebb agrártermelési és technikai viszonyok között dolgoztak, ezzel nemcsak látóköriük tágult, de szakmai ismereteik is fejlődtek (műtrágyázás, esetleg a gépeknél történő segédkezés stb.). S mivel az erdőgazdaságokban a munkavállalókat nemcsak a fa-, de a gyantatermelésnél szintén foglalkoztatták, ez számukra új szakma elsajátítását tette lehetővé, amit egyébként a németek vállaltak is. A gyantatermelésben kiképzettek tudásukat itthon megfelelően kamatoztathatták, hiszen Kárpátalja és Erdély nagy kiterjedésű fenyvesei új iparág: a gyantatermelés és -feldolgozás lehetőségét biztosította.

Németországban dolgozók tartományok szerinti megoszlása

A leszerződött idénymunkások egyes német tartományok közötti megoszlásáról az alábbi táblázat nyújt felvilágosítást.⁸³

Németországban dolgozó magyarországi mezőgazdasági és erdőgazdasági idénymunkások tartományonkénti megoszlása

Landes- arbeitsamt	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
	munkások száma						
Ostpreussen	—	293	—	—	—	—	—
Brandenburg	351	4 122	5 035	251	2 037	229	62
Pommern	441	382	1 932	486	1 277	15	20
Nordmark	534	4 018	5 503	386	1 902	970	186
Mitteldeutschland	1 423	806	1 826	261	1 148	207	134
Sachsen	—	—	3	—	15	—	—
Hessen	—	—	—	—	18	184	39
Sudetland	—	—	—	—	942	792	63
Niedersachsen	—	—	—	—	—	151	23
Bayern	—	—	—	—	—	3	—
Südwestdeutschland (Württemberg és Baden)	—	—	—	—	—	2 390	297
Wien-Niederdonau	—	606	664	1 088	429	178	254
Oberdonau	—	—	—	—	—	16	—
Alpenland (Salzburg és Tirol)	—	—	—	—	—	204	26
Steiermark (Kärnten)	—	—	—	—	—	240	243
Összesen	2 749	10 227	14 963	2 472	7 768	5 279	1 347

⁸³ Uo.

Az ismertetett adatokból kitűnik, hogy a magyar honos mezőgazdasági munkavállalók zömét Németország keleti vidékein – Brandenburg, Pomeránia, Szászország – mindenekelőtt a porosz-junker nagybirtokokon foglalkoztatták. Kisebb részük pedig a nyugati tartományokban nyert elhelyezést.

Az idénymunkások keresetének alakulása

A bérezés kérdését vizsgálva az előbbiekhöz hasonló átfogó és könnyen áttekinthető táblázattal nem rendelkezünk. A forrásokból azonban kiderül, hogy az egyes, német tartományok között – és erre a korábbiakban már utaltam – más-más bérskála volt érvényben. Az e téren jelentkező eltérések idézték elő, hogy a kint dolgozók egy része a keresetével meg volt elégedve, másik része viszont nem.⁸⁴

Az említett bérezési különbséget szemlélteti az egyes munkahivatalok területén a húsz éven felüli fa- és gyantakitermeléssel foglalkozók órabérének 1942. évi összehasonlítása.⁸⁵

Baden tartomány	59 pfenig
Württemberg tartomány	56 pfenig
Schwarzwald tartomány	51 pfenig
Sudetenland tartomány	47 pfenig

⁸⁴ Békés vármegye főispánja, 1937. július 21. jelentésében megállapította, hogy az idénymunkások leveleiből „a legnagyobb meglepés hangja csendül ki... még a kelleténél is lekesebb hangon dicsérik az ottani jó helyzetüket”. OL. FM. 1937–55.769. Hajdú vármegye főispánja pedig azt állapította meg, hogy a megyéjéből Brandenburg len-kendergyárában dolgozók elégedetten tértek haza és páronként kb. 1400 P-t utaltak át. A jelentés ugyanakkor azt is megemlíttette, hogy azok a munkavállalók, akik nem bírták a túlórázást, három napig nem kaptak munkát. A munkaadók ezzel büntették őket. Szatmár vármegyéből a főispán, 1940. január 12. jelentésében már azt közölte, hogy „... az elmúlt évben (Németországban) munkát vállalt emberek nagy tömege elégedetlenül tért haza”. De hasonló szellemben küldte jelentését Heves megye vezetője is, 1940. január 11. Németországban „alkalmazott munkások az év folyamán lényegesen lelohadt lelkesedéssel tértek vissza, legtöbbszörük nem lesz hajlandó” ismét külföldön munkát vállalni. A Hivatal vezetője, 1940. november 14. összefoglalójában arra mutatott rá, hogy a hazatért mezőgazdasági munkások bérrükkel általában meg voltak elégedve, kivéve azokat a személyeket, akiket az osztály kisüzemekhez osztottak be. Itt ugyanis „... a rossz időjárás esetén nem tudják a munkásokat foglalkoztatni, s így ezekben a napokban kereset nélkül maradtak”. OL. FM. 1940. 62–121.792 és OL. FM. 1941. 62–210.793. Az 1941. évről Perneczky Béla és Ghyczy Béla összefoglaló jelentése arról számolt be, hogy az erdőgazdaságban dolgozók a bérrükkel meg voltak elégedve, csupán egy-két tartományból futott be panasz. Pomerániában a dolgozók között pl. az kellett elégedetlenséget, hogy „... a 20 évesnél fiatalabb munkások lényegesen kisebb órabért kaptak, mint az ennél idősebbek, holott ugyanazt a munkát végzik, s a munkateljesítményük azokénál esetleg magasabb is”. Ostmark tartomány gazdaságaiban dolgozók pedig azt panaszolták, hogy toborzáskor nagyobb keresetet ígértek, mint amit a németek valójában fizettek. A Sudete-földre történt szerződötéseket a gazdasági felügyelők egyáltalában nem javasolták az alacsony bér miatt. A munkakörülmények pedig nehezebbek és a hatósági felügyelet is hiányos. OL. FM. 1941. 62–201.793. 1941. okt. 10. OL. FM. 1941. 62–288.507. Ostmark munkahivatal területén dolgozók panaszai. OL. FM. 1943. 62–211.714. A gazdasági felügyelő, 1942. december 12. és 1943. március 3. jelentése.

⁸⁵ OL. Küm. 1942. 145–115–20.711. Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. nov. 3. jelentése. OL. FM. 1942. 62–211.714. Nagy Ilona szociális nővér beszámolója a berlini főkonzulnak.

A szerződött munkásokat a német munkaadók órabérben vagy szakmánybérben (akkord) számolták el. Az adatok hiányos volta azonban nem teszi lehetővé, hogy a vizsgált időszak alatt a különböző tartományokban fizetett órabérekről összefoglaló ismertetést nyújtsunk. Ezért általánosságban csak annyit állapíthatunk meg, hogy 1937–1939 között a férfi munkaerő órabére 25–28 pfenig, a női munkásoké pedig 18–22 pfenig körül mozgott.⁸⁶ A bérek viszont 1940-tól, a márka inflációja következtében emelkedő tendenciát mutattak.⁸⁷

Az őszi hónapokban a burgonya- és a répaszedés alkalmával – egyes gazdaságoktól eltekintve – általában szakmánybért fizettek. Az akkordbérezés normatíváit szintén nem ismerjük, de annyit megállapíthatunk, hogy e munkaformában a dolgozók mindenkori gyakorlata döntötte el fizetésének alakulását. A szerződések első évében, 1937-ben pl. rutin hiánya következtében az idénymunkás naponta csak 4–5 márkát, munkában járatos német társa viszont 6–7 márkát keresett.⁸⁸ A tapasztalatok azt mutatták, hogy a német munkaadók a magyar idénymunkásokat sok helyütt mellőzték az akkordmunkában való alkalmazástól. Ezért a földművelésügyi kormányzat 1939-ben legalább tíz heti időtartamra – a magasabb kereseti lehetőség elérése érdekében – szerződésileg biztosítani kívánta agrár-munkavállalóink számára a szakmánybérben végezhető munkát.⁸⁹ A magyar fél törekvése azonban komolyabb eredményre nem vezetett.⁹⁰

A kereseti lehetőségek igen hézagos ismertetése ellenére forrásaink alapján annyit mégis megállapíthatunk, hogy 1937–1939 között a német mezőgazdaságban dolgozók, héthónapos munkaperiódust feltételezve óra és szakmánybérezés mellett általában 700–750 márkát tudtak megtakarítani.⁹¹ (A későbbi évekre vonatkozó adatokkal sajnos nem rendelkezünk.)

Az erdőgazdaságokban alkalmazottak akkordbérezéséről, jövedelmük átlag alakulásáról szintén csekély ismereteink vannak. Württemberg és Baden tartományokban 1942-ben pl. a havi kereset 100–160 márka, Stájerországban pedig 1943-ban 140–160 márka volt.⁹² Az illetmények már magukban foglalták az

⁸⁶ Egyes helyeken 1939-ben a heti kereset általában 14,40–12,60 RM körül mozgott. – OL. FM. 1937. 62–55.769. Békés vármegye főispánjának, 1937. okt. 21. jelentése, OL. FM. 1939. 62–74.231. Kómives Dániel ref. lelkész, 1938. aug. beszámolója, valamint OL. FM. 1940. 62–121.792.

⁸⁷ OL. FM. 1943. 62–211.717. Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. szept. 17. jel.

⁸⁸ OL. FM. 1937. 62–55.769. Békés vármegye főispánjának, 1937. okt. 21. beszámolója.

⁸⁹ OL. FM. 1939. 72–74.231. Feljegyzés. 1939. január 18.

⁹⁰ OL. FM. 1940. 62–121.792. Hajdú vármegye főispánjának, 1940. jan. 15. jelentése. Többek között megállapította, hogy a hazatért munkásokat Mecklenburg gazdaságaiban csak napszámban alkalmazták, ugyanakkor „a német gyermekeket és asszonyokat akkordban dolgoztatták. Ennek következtében a magyarok naponta legfeljebb 4 RM, a gyengébb munkaerejük pedig 2,5 RM-t kerestek. Többször becsapták őket, s nagyon elkeseredve, szomorúan jöttek haza.”

⁹¹ OL. FM. 1939. 62–74.231. A bécsi főkonzul, 1939. máj. 17. jelentése a külügyminisztériumon keresztül.

⁹² Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. október 15. jelentésében közölte, hogy Württemberg és Baden tartományokban a szakmánybér naponta 2,5–4,5 RM körül mozog. Ezt a napi keresetet szoroztam 26 munkanappal és növeltem a napi 1,50 RM különélési pótlékkal. – OL. FM. 1943. 62–211.717; és OL. Küm. 1943. 145–115–62.170. okt. 17. jel.

állami erdészetekben 1942. szeptember 15-től folyósított napi 1,50 RM ún. különélesi pótlékot is, amely összeget azonban a magánerdészetek nem fizették. Ez viszont nemcsak a munkaadók és a munkavállalók, de a magyar s a német hivatalos körök között is vitákra adott alkalmat.⁹³

Mekkora volt végül is az a márkaösszeg, amelyet a magyar idénymunkások haza küldhettek? A két kormány közötti megegyezés alapján az idénymunkások jövedelmüknek csak egy meghatározott részét utalhatták haza. Forrásaink a szerződtesések első időszakában csupán a héthónapos munkaidény alatt átutalható valuta összegét említik. Ez 1937-ben és 1938-ban 350 márka, 1939-ben 400 márka volt.⁹⁴

A magyar kormány az illegális kiszivárgás megakadályozása érdekében – adminisztratív intézkedései mellett – 1940-től pénzügyi rendszabályokat is életbe léptetett. Egyfelől bevezette az ún. *bankigazolványt*, amely nélkül az idénymunkás a keresetét nem utalhatta át. Másfelől havonta állapította meg a haza utalható márkakereset összegét. Az utóbbi intézkedésével egyben burkoltan az volt a célja, hogy fékezze az egyre értéktelenebb márka beáramlását.

Az új rendszer bevezetése következtében a havonta haza küldhető kereset összegét 1940-ben 55 márkában, 1941-ben pedig 60 márkában határozták meg.⁹⁵

Az intézkedések hatására az idénymunkásoknak – amint erre a későbbiekben visszatérünk – gondot okozott át nem utalható keresetük elköltése, mivel „... a háborús viszonyok folytán Németországban engedély nélkül jóformán semmit nem lehet vásárolni, a vásárlási engedélyek beszerzése pedig nagyon körülményes és hosszadalmas”.⁹⁶ Ezért, a kint dolgozók helyzetének megkönnyítése érdekében, 1941 őszén a tárcaközi értekezlet úgy határozott, lehetővé teszi, hogy a szerződési idény leteltével még további 100 márkát, ún. búcsúkontingenst küldhessenek haza.⁹⁷ Sőt ez évben 10 márka értékben hitellevelet vásárolhattak annak ér-

⁹³ A frohuleiteni magánerdészetben pl. a dolgozók jövedelme havonta 15–35 márkával volt kevesebb, mivel különélesi pótlékot nem folyósítottak. – OL. Küm. 1943. 145–115– 62.170. Török Endre gazdasági felügyelő, 1943. okt. 17. jel.

⁹⁴ OL. FM. 1937. 62–55.769. Békés vármegye főispánjának, 1937 októberi jelentése, valamint OL. FM. 1939. 62–74.231. Kőműves Dániel 1938 októberi beszámolója. Ő 500 RM hazaküldésének engedélyezéséről tudott. A Vasárnap című újság viszont, 1939. szeptember 24. száma azt írta, hogy az idénymunkások személyenként 400, a kubikusok pedig 500 márkát utalhatnak haza.

⁹⁵ OL. FM. 1941. 62–201.793. Az 1940. évben Németországban dolgozó mezőgazdasági munkások helyzetéről készült összefoglaló jelentés; valamint OL. FM. 62–201.277. Török Endre gazdasági felügyelő, 1941 októberi beszámolója, és OL. FM. 1941. 62–201.793. Pernecky Béla és Ghyczy Béla jelentése.

⁹⁶ OL. FM. 1941. 62–201.277. Török Endre gazdasági felügyelő, 1941. október 9. jel.

⁹⁷ OL. FM. 1941. 62–194.633. Feljegyzés. 1941. október 22. tartott tárcaközi értekezletről. Ekkor állapotok meg abban, hogy az ipari munkások havonta 60 RM helyett, 70 márkát küldhetnek haza. Ugyanakkor a családos ipari munkavállalóknak a második gyermek után 10 márka családi pótlék átutalását engedélyezték. Más forrás viszont minden gyermek után 10 márka hazaküldésének lehetőségéről tett említést. – OL. FM. 1943. 62–210.035.

dekében, hogy a határátlépés után a kisebb személyi kiadások fedezésére némi pengővel rendelkezzenek.⁹⁸

Az átutalható márkakereset összegét 1942-ben ismét szabályozták. Eltörölték az ún. búcsúkontingenst, de a haza küldhető havi 60 márkát 80 márkára emelték fel. Ugyanakkor engedélyezték az ipari munkásokhoz hasonlóan, hogy a mezőgazdasági dolgozók minden gyermekük után – szintén havonta – 10 márkát utaljanak haza.⁹⁹ A következő évben pedig – Magyarországon 1943. július 1-től életbe léptetett ár- és bérintézkedések következtében – a havi átutalható márka összegét 100, a családi segílyt – minden gyermek után – 15 márkára emelték fel.¹⁰⁰

Németországban dolgozó idénymunkások megtakarított bérének hazautalását 1937–1943 között a Magyar Nemzeti Bank, valamint az Országos Központi Hitelszövetkezet, 1944. január 1-től pedig az Országos Postatakarékpénztár végezte.¹⁰¹ A rendelkezések lehetővé tették azt is, ha a munkavállaló keresetét saját maga számára kívánta fenntartani, akkor azt a megbízott pénzügyintézet a dolgozó hazaérkezéséig kezelte.¹⁰²

Adódik a kérdés: mekkora volt az átutalt márkaösszeg pengő értéken számítva. Nem teljes adatok szerint ez a következőképpen alakult.¹⁰³

Év	Összeg P	Átlagosan egy főre jutott P
1937	1 072 000	389
1938	5 011 000	490
1939	10 786 000	720
1940	2 289 000	788

Mint látható, az átutalt márkaösszeg egy főre jutó átlagos pengő értéke 1937–40 között közel kétszeresére növekedett. Az emelkedést azonban nem a kinti munkabérek számottevő javulása, hanem elsősorban – német követelésre – a márkának a pengőhöz viszonyított felértékelése váltotta ki. De nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy idénymunkásaink a szerződötések első két évében bérukból jóval több ipari és közszükségleti cikket vásárolhattak, mint a második világháború kitörése után. Nyilván ez is közrejátszott abban, hogy 1937-ben és

⁹⁸ OL. FM. 1941. 62–201.277. A földművelésügy válasza Berlinbe Török Endre gazdasági felügyelőnek, 1941. okt. 31.

⁹⁹ OL. FM. 1941. 62–289.117. Feljegyzés a Földművelésügyi Minisztériumban 1941. december 19-én tartott értekezletről.

¹⁰⁰ OL. FM. 1943. 62–210.035. Az ún. határátjárók 1943-ban, akik a mezőgazdaságban dolgoztak 120, akik pedig az erdőgazdaságokban, 160 márkát utalhattak haza. Ghyczy Béla: A mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése az 1943. évben Németországba. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 6. szám.

¹⁰¹ OL. FM. 1943. 62–216.823. A földművelésügy átirata a Magyar Nemzeti Bankhoz.

¹⁰² Közölte Ghyczy Béla: A magyar mezőgazdasági munkások a Német Birodalomban. Bp. 1942.

¹⁰³ Uo. Az átszámítási kulcs az alábbiak szerint alakult. 1937-ben 1 RM = 1,11 P, 1938-ban 1,40 P, 1939-ben 1,53+18% felár.

1938-ban személyenként csak 4–500 P körül mozgott a hazaküldött kereset összege. Az, hogy az átutalt bér idehaza milyen vásárlóerőt jelentett, illetve a megtakarított keresetükből milyen áron vásárolhattak, erre nézve némi támpontot a 2. táblázaton feltüntetett adatok nyújtanak.¹⁰⁴

Válaszra vár, mi történt, mire fordították idénymunkásaink az át nem utalható márkakeresményüket? A pénzösszeg egy részén különböző eszközöket: kaszát, kapát, sarlót, ásót, boronát, ekevasat, kerékpárt, motorkerékpárt, fényképezőgépet és egyéb iparcikket vásárolhattak. Sajnos az áruk márka értékét nem ismerjük. Így nem áll módunkban összehasonlítást tenni az itthoni árakkal, de azt sem tudjuk megállapítani, hogy a héthónapos munkaperiódus alatt valójában mekkora volt egy idénymunkás átlagos jövedelme.

A magyar kormány a Németországban munkát vállalók részére a kint vásárolt és haza hozott árucikkek után a hivatalos vámtarifától eltérően vámkedvezményt nyújtott. Engedélyezte, hogy az iparcikket 150 márka értékig vámmentesen hozhassák haza, amennyiben ezek mennyisége egyféle áruból személyenként és darabonként háromnál nem több. De úti holmi gyanánt kezelték a segédmotoros és motorkerékpárokat, viszont az alkatrészek vámkötelesek voltak.¹⁰⁵ Ha azonban az idénymunkás a motorkerékpárját itthon értékesítette, a vámilletéket ki kellett fizetnie.

A vásárlási lehetőségek ellenére a munkások zömének igen tekintélyes márkakeresete maradt kint, és ezt az összeget a németek külön számlán kezelték. Hozzávetőleges egykorú számítások szerint 1939-ben a Deutsche Bank a Speerkontón, már 150 000 márkát tartott nyilván. Kezdetét vette „... az aggódó magyarok kérdésére: mi lesz az 1938-ban kint maradt pénzünkkel”.¹⁰⁶ A helyzetet csak bonyolította, hogy az idénymunkások egy részét az elkövetkező években nem szerződtették, vagy pedig más Arbeitsamt körzetbe helyezték. A németek ugyanakkor – nyilván a valuta kiáramlásának csökkentése érdekében – az érvényben levő egyezmény alapján a meghatározott márkakereset összegén felül nem engedélyeztek további átutalást. Álláspontjuk merevsége, a megtakarított és az el nem költött bérek zárolt számlán történő kezelése idehaza számtalan munkáscsaládnál súlyos anyagi gondot idézett elő.¹⁰⁷ E szempontból a szerződött munkavállalók

¹⁰⁴ A Magyar Statisztikai Évkönyvek adatai alapján.

¹⁰⁵ OL. FM. 1940. 62–121.792. A pénzügyminiszter átirata a Központi Vámhatósághoz.

¹⁰⁶ OL. FM. 1940. 62–121.792. A Berlinben dolgozó egyházi személyek 1939 novemberi együttes jelentése.

¹⁰⁷ A kisvárdai járás főszolgabírája 1938. június 20-án jelentette a főispáni hivatalnak, hogy a Németországban munkát vállalók hozzátartozói a közigazgatás részéről anyagi támogatásra szorultak, mivel a kereset késve érkezett meg. „A német hatósági intézkedések ezeket a munkásokat – állapította meg a főszolgabíró –, illetve az itthon maradt családtagjaikat a legnagyobb nyomorba juttatják.” – OL. FM. 1939. 62–74.231. De hasonló panaszok sorozatát jelentették a későbbi évek során is. – OL. FM. 1940. 62–121.792. A Berlinben dolgozó egyházi személyek együttes jelentése, 1939. nov. 30., OL. Küm. 145–115–20.888 Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. december 12. jelentése, valamint OL. Küm. 1942. 145–115–20.711. Török Endre gazdasági felügyelő 1942. november 3. beszámolója.

helyzete 1940-ben valamivel kedvezőbb volt az előző éveknél, mert a földművelésügy megállapodást kötött a német féllel, hogy az át nem utalható bérek teljes összegéért mezőgazdasági eszközöket vásárolhatnak és vámmentesen hozhatják haza.¹⁰⁸

Az említett probléma általános rendezése azonban még 1941-ben sem nyert megoldást. Fokozta a nehézséget, hogy Németországban az iparcikkek hiánya egyre érezhetőbbé vált. Különösen a jobban fizető gazdaságokhoz került egyének nem tudtak pénzüikkel mit kezdeni. „Vannak mezőgazdasági munkáscsoportok – jelentették Berlinből –, amelyek már a december hónapig engedélyezett összeget, tehát az egész évre haza küldhető keresetet átutalták.”¹⁰⁹

A vásárlási lehetőség hiánya az erdőgazdaságban dolgozókat még súlyosabban érintette. Egyrészt, mert ők nagyobb keresettel rendelkeztek, másrészt ez évben, 1941-ben rövidebb ideig tartózkodtak kint, és még jobban el voltak zárva „... annak lehetőségétől, hogy valamilyen eszközt vásárolhassanak”.¹¹⁰ Ugyanakkor a földművelésügyi miniszter már ez évtől a gazdasági felügyelőkön keresztül figyelmeztette a munkavállalókat – az egyre értéktelenebb márka beözönlésének elkerülése érdekében –, hogy „... ne hozzanak magukkal még a megengedett összegben sem márkát magyar területre, mert azt ez idő szerint beváltani nem lehet”.¹¹¹ Hogy a következő évek során a fentiekben vázolt problémák miképpen nyertek megoldást, nem ismerjük. Forrásaink azonban azt sejtetik, hogy a háború befejezésekor az idénymunkások keresetéből még igen tekintélyes összeg maradt Németországban.¹¹²

Nem térhetünk ki viszont annak a kérdésnek vizsgálatára elől, hogy a második világháború előtti években a vállalkozóbb szellemű mezőgazdasági munkásoknak kifizetődő volt-e idegenben munkát vállalni? Hogy a felvetett kérdésre választ adhassunk, hozzávetőleges számításokat kellett végeznünk. Ugyanis vizsgálódásunk szempontjából helyzetünket rendkívül megnehezíti a Németországban dolgozók keresetére vonatkozó magyar adatok hiányos volta. Ezért nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy egy-egy idénymunkás átlagos jövedelme a héthónapos munkaperiódus alatt a valóságban miképpen alakult. Ha elfogadjuk, hogy a munkavállalók óra- és szakmánybérézés mellett – amint ezt már korábban említettem – kb. 700–750 RM-t tudtak megtakarítani – ennek az összegnek egy részét haza utalták, másik részén pedig Németországban ipar- és közszükségleti cikkeket vásároltak –, akkor olyan kiindulási alappal rendelkezünk, amely lehetővé teszi számunk-

¹⁰⁸ OL. FM. 1941. 62–201.793. Németországban dolgozó mezőgazdasági munkások helyzetéről készített jelentés (1941. november 14.).

¹⁰⁹ OL. FM. 1941. 62–201.277. Török Endre gazdasági felügyelő 1941. október 9. jel.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ OL. FM. 1941. 62–201.277. A földművelésügyi miniszter 1941. október 31. utasítása.

¹¹² OL. Küm. 1944. 145–118–84.766. A Hivatal vezetőjének átirata a Berlini Munkásgondozó Irodához. L.: Ghyczy Béla: Mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése az 1943. évben Németországba. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 5. szám.

ra, hogy a felvetett kérdésre megközelítő választ adhassunk. Ehhez azonban ismernünk kell, hogy idehaza a háború előtt az egyes mezőgazdasági munkáskategóriák (a gazdasági cselédek, a hónapos, summás munkások és a napszamosok) jövedelme, keresete miképpen alakult. Az utóbbira nézve az alábbi táblázatok adnak átfogó képet.¹¹³

Az éves gazdasági cseléd háború előtti jövedelme

Megnevezés	Pengőérték
Búza, 6 q	86,04
Rozs, 8 q	100,00
Árpa, 2 q	28,52
1400 négyszögöl föld használati értéke	21,50
A munkaadó részéről elvégzett szántás, boronálás és őszi behordás értéke	25,00
A munkaadó részéről fizetett földadó	15,00
A tehéntartás és egy szaporulatának, valamint az egy cselédre jutó gulyás bérének értéke	97,67
Két kocartás és szaporulatának, valamint egy cselédre jutó kanász bérének értéke	30,33
Lakás (istálló) újkori értéke 1800 P, utáni amortizációs fenntartás 2%-os értéke	36,00
Jelenlegi értéke 900 P után kamat és biztosítás	49,50
Só, 20 kg	6,00
Tűzifa, 40 q	80,00
Orvosi költség	25,00
Összesen	640,56
Egy napra eső munkabér 300 munkanapot feltételezve	2,14

A hónapos mezőgazdasági munkás (summás) háború előtti munkabére élelmezés mellett

Megnevezés	I. osztályú	II. munkás keresete	III. P
A természetbeni járandóság értéke	28,68	23,04	17,20
Kézpénzbér	8,00	6,00	4,00
Összesen	36,68	29,04	21,20

¹¹³ Köztelek Zsebnaptár. 1936., 1937., 1938. és 1939. évfolyam. Nádújfalvy József: A gazdasági munkabérek. Magyar Stat. Szemle. 1942. 5-6. szám. Az Országos Mezőgazdasági Kamara évi jelentései (1936-1939) és a Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzet-jelentései.

Az átlagos napszámber alakulása 1938-ban, P

Évszak	Naponta			Havonta, 26 nap		
	Férfi	Nő	Gyermek	Férfi	Nő	Gyermek
Tél	1,40	1,10	0,80	36,40	28,60	20,80
Tavaszi	1,90	1,50	1,00	49,40	39,00	26,00
Nyár	2,80	1,90	1,30	72,80	49,40	33,80
Ősz	2,20	1,40	1,00	57,20	36,40	26,00
Évi átlag	2,08	1,58	1,02	54,08	41,08	26,52

A könnyebb áttekinthetőség érdekében az alábbi táblázaton összehasonlítottam az egyes mezőgazdasági munkakategóriák háború előtti havi átlag keresetének alakulását.¹¹⁴ Ezen adatok szerint:

a Németországban dolgozók részéről havonta haza utalt összeg	70,00 P
a Németországban dolgozók vásárlásra fordítottak kb.	80,00 P
a gazdasági cseléd bérének (természetbeni és készpénzbér) havi átlaga	50,38 P
a hónapos, I. osztályú munkások havi átlagkeresete ételmezés mellett	36,68 P
a férfi napszamos munkás havi átlagkeresete (ételmezés nélkül)	58,24 P

Az adatok értékelésével kapcsolatban előljáróban a következőkre kell felhívnom a figyelmet. Az említett mezőgazdasági munkakategóriák közül a gazdasági cselédség volt az a réteg, amely egész éven át dolgozott, tehát a kimutatott havi bérét az esztendő minden hónapjában megkapta. A többi, a hónapos és a napszamos kategóriába soroltak viszont általában csak az év hét hónapjában vállalhattak munkát. (Nem beszélünk most a munkanélküliekről, akik ínségmunkából próbáltak megélni.) Ezért éves viszonylatban ezeknek a mezőgazdasági munkavállalóknak a keresete alacsonyabb volt, mint a gazdasági cselédké.

Szemügyre véve az egyes kategóriákba sorolt mezőgazdasági munkások havi átlagjövedelmének alakulását, megállapítható, hogy a Németországban munkát vállalók keresete jóval magasabb volt, mint itthoni társuké. Ez tehát egyértelművé teszi, hogy a vállalkozóbb szellemű mezőgazdasági munkásaink a magasabb kereset, a jobb jövedelem miatt utaztak Németországba munkát vállalni. Hiszen – ételmezés mellett – a havi jövedelmük kb. háromszorosa volt a gazdasági cselédség kereseténél, akik pedig – mint ez köztudott – a legjobban fizetett mezőgazdasági munkások voltak.

Az idénymunkások ételmezésének kérdése

Talán a legtöbb panaszt és problémát a kint dolgozók ételmezésének ügye váltotta ki. Igaz, munkásaink idehaza sem voltak túltáplálva, de a németországi

¹¹⁴ Az árfolyam alakulására nézve I. a jegyzet 103. pontját.

étrend – amely teljesen eltért a hazai szokásoktól – körükben általános elégedetlenség forrása lett.¹¹⁵

Az Országos Mezőgazdasági Kamara már 1937-ben felvetette, hogy a kint dolgozók táplálkozása nem kielégítő. „A zsiradag csekély volta – olvasható a jelentésben –, valamint a szalonna hiánya” kérdésessé teszi, hogy az idénymunkások a megnövekedett munkakövetelményeknek miképpen tudnak eleget tenni.¹¹⁶ Az aggodalom nem volt alaptalan. Berlinből érkező jelentések az egyes munkacsoportok gyenge fizikai kondícióját hangsúlyozták. Az alacsony munkateljesítmény, elsősorban az akkordban végzett burgonya- és répaszedés során ütközött ki oly annyira, hogy több gazdaságban a német munkások által nyújtott eredményeknek még az ötven százalékát sem érték el. A fizikai erőnlét romlását idézhette elő a hibásan értelmezett takarékos életmód is. A jelentésekből kitűnik, hogy igen sok munkás – a kenyér, a tej és a burgonya kivételével – a heti ételmyszer-járandóságát márkában megváltotta.¹¹⁷ S ha figyelembe vesszük a nyelv ismeretének hiányát, a fokozottabb kiszolgáltatottság érzését, a más éghajlati viszonyokat és általában: az egyszerű emberek érzékenyebb reagálását a megváltozott életkörülményekre, mindez nyilvánvalóvá teszi előttünk helyzetük nehéz voltát. A kenyér íze is más volt, s a búzacipóhoz szokott mezőgazdasági munkásoknak be kellett érniök a szikkadt német barna kenyérrrel. A vázoltak részben magyarázzák, hogy az egyes német mezőgazdasági üzemekben az akkord munka terén miért részesítettek előnyben a magyar idénymunkásokkal szemben a hazai dolgozókat.

A második világháború kitörése az élelmezés kérdésében is új helyzetet teremtett, és csak fokozta az idénymunkások táplálkozási színvonalának romlását. Az életbe léptetett ételmyszerjegy-rendszer és a különböző háborús intézkedések következtében sok gazdaságban a munkavállalók természetbeni járandóságukat csak részben kapták meg.¹¹⁸

A kint dolgozók élelmezésének megoldatlan voltát első ízben 1941. május 9–10-e között vitatta meg a Hivatal vezetője a német munkaügyi minisztérium megbízottaival.¹¹⁹ A tárgyaláson a német fél ígéretet tett, hogy a szerződésben ki-

¹¹⁵ A hazai élelmezési viszonyokra vonatkozóan Mártha Zsuzsanna: Magyarország élelmezési helyzete és a mezőgazdasági termelés. A Magyar Gazdaságkutató Intézet 28. számú különkiadványa. Bp. 1946.

¹¹⁶ OL. FM. 1937. 62–57.653. Az Országos Mezőgazdasági Kamara, 1937. szeptember 29. átirata a földművelésügyhöz.

¹¹⁷ OL. FM. 1939. 62–74.231. Kómíves Dániel ref. lelkész, 1938 augusztusi jelentése: „Ha nem is koplálnak, de helytelenül táplálkoznak, s már a megjelenésük siralmat kelte.”

¹¹⁸ OL. FM. 1940. 62–121.792. Berlinben dolgozó egyházi személyek, 1939 novemberi jelentése. „Egyes csoportok éheznek, mivel nem kaptak elég ételmyszert, vagy nem volt idejük sorba állni, vagy egyáltalában nem volt ételmyszerkártyájuk. Több helyen a gazda a munkásoknak kiutalt ételmyszerjegyek egy részét maga használta fel, becsapva őket... A kereskedők is igyekeztek egy-egy adagért 2–3-szoros jegyet levágni. Sok munkáscsoport könyörögve fordult hozzánk segítségért: éhen veszünk, mert egy hétre személyenként csak egy kilogramm kenyeret adnak.”

¹¹⁹ OL. FM. 1941. 62–198.003. Pernecky Béla jelentése.

kötött élelmezési járandóságot a munkások megkapják, kivéve az 1 kg kását, a darát vagy a hüveljest, amely helyett Nährmittellel élelmezési jegyet kapnak, nem egészen 0,50 kg súlyban.¹²⁰

Az agrárdolgozóknak ellátásukkal szembeni elégedetlensége a tárgyalások ellenére sem szűnt meg. Igaz, a Nährmittellel megkapták, de a szerződésben kikötött zsír helyett – a magyarok a zsír alatt disznózsírt értettek – „... kétharmad részben margarint vagy ennél silányabb növényzsírt, illetve pótanyagot, egyharmad részben pedig vajat” utaltak ki számukra.¹²¹ „A munkások – állapította meg a magyar vezetés – legnagyobb része azzal főzni nem tud, illetve az azzal főzött ételt nem tudja elfogyasztani.”¹²² Így a dolgozók zöme a vaját és a margarint inkább kenyérrel ette meg. Az elégtelen táplálkozás hatását csak fokozta a fehérjék, valamint a vitaminok hiánya, mivel csupán sovány tejet kaptak, a zöldség- és főzelékfélékhez is igen ritkán jutottak hozzá.¹²³ Az elmondottak alapján nem csodálkozhatunk olyan eseteken – különösen, ha figyelembe vesszük a zsíros magyar étrendet –, hogy egyes helyeken az idénymunkások a heti élelmiszeradagjukat két nap alatt elfogyasztották.¹²⁴

A háború előrehaladtával 1942-ben a mezőgazdasági munkavállalók élelmezése egyre romlott. A magyar kormány hivatkozva a németek részéről a Munkaszerződésben vállalt kötelezettségre, általános rendelkezés kibocsátását kérte a meghatározott fejadag kiszolgáltatásának biztosítása érdekében. A németek azonban a kérés elől azzal az indokolással tértek ki, miszerint „... egy generális rendelkezés esetleges kiadása csak árthat a munkásságnak, mert akkor a Közéllátási Minisztérium a szerződésben lefektetett kenyér, tej és esetleg a burgonya mennyiségét leszállítja a német fejadag mennyiségére, így viszont... a szerződés szövege és a korábbi gyakorlat alapján a munkások, a kivételektől eltekintve, zavartalanul megkapják a szerződésben megjelölt, de nem biztosított kenyér-, tej- és burgonyaadagjukat.”¹²⁵ A magyar fél a német álláspontot elfogadhatatlannak tartotta, hiszen a gyakorlatban a gazdaságok önkényesen határozták meg, nemcsak a ke-

¹²⁰ Uo.

¹²¹ OL. FM. 1941. 62–199.004. Pro memoria. 1941. július 10.

¹²² Uo. Török Endre gazdasági felügyelő pedig 1941. július 20-án azt jelentette, hogy a kint dolgozók táplálkozása legkevésbé sem kielégítő, következőképpen testileg teljesen leromlanak és megbetegednek. Bihar vármegye alispánja arról értesítette a főispánt – 1941. július 2-án –, hogy Neudorf-féle Borcken Fried (Vorpommern) uradalomban dolgozó biharnagybajomi munkások „zsiradékot vagy szalonnát kintlétük óta csak egy ízben kaptak, fejenként 20 dkg zsírt. Főzni semmi mást nem tudtak, mint sós vízben főtt burgonyát... A munkások ezen rossz ellátásuk miatt dolgozni nem tudtak, és ezért a munkát megtagadták, amire a munkaadó az élelmezést is megvonta. Csendőroket több ízben hozott, (de) a munkásokat nem bántották, csupán munkára, illetve annak folytatására szólították fel őket.” Sárrétudvar községből pedig hat szülő panasolta 1941. szeptember 5-én kelt levelükben, hogy a gyermekeik „... nem bírják azt a munkát, amelyet hajszolva végeztetnek velük és enni is keveset kapnak”. – OL. FM. 1941. 62–198.990., OL. FM. 1941. 62–199.004., OL. FM. 1941. 62–200.822.

¹²³ Borsod. 1938. október 8. szám.

¹²⁴ OL. FM. 1941. 62–201.793. Perneczky Béla és Ghyczy Béla 1941. október 10. jelentése.

¹²⁵ OL. FM. 1943. 62–211.717. Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. szeptember 17. jelentése.

nyér, de a kiadható tej mennyiségét is. Sőt egyes helyeken „a munkaadók megbotránkoztak, hogy a magyar munkásnak több kenyér jár, mint amennyit a német munkás jegye után vásárolhat”.¹²⁶

A félremagyarázás lehetősége – a Földművelésügyi Minisztérium főtisztviselője szerint – a Munkaszerződés IV. pontjának, 2. bekezdéséből ered, amely a következőket mondta ki: „Amennyiben a természetbeni járandóságok a mindenkor érvényben levő törvényes rendelkezések értelmében nem lennének kiszolgáltathatók, úgy a ki nem szolgáltatható természetbeni járandóságok készpénzzel váltandók meg.” A Munkaszerződés e szakaszának utolsó pontja pedig úgy rendelkezett, hogy a burgonya, a tej és a kenyér megváltása nincs megengedve.¹²⁷ A németek a jogszabályt úgy értelmezték, hogy mivel a Munkaszerződésben előírt élelmiszercikkek közül: a burgonyát, a tejet és a kenyeret pénzért megváltani nem lehet, a közellátási hatóság által az említett cikkekből megállapított fejadagnál több nem adható ki, így a munkavállalók a Munkaszerződésben rögzített (tej, kenyér, burgonya) mennyiséget nem kaphatják meg.

Az erdőgazdaságokban alkalmazottak élelmezése – egy-két esettől eltekintve – már összehasonlíthatatlanul jobb volt, mert ők a legnehezebb testi munkásoknak járó élelmiszer-fejadagot kapták.¹²⁸

A dohányneműkből az ellátás szintén elégedetlennek bizonyult, és sok helyütt megtörtént, hogy az idénymunkások a burgonya levelét szívták. A cigarettáért sorba kellett állni, és egyszerre csak 3–4 darabot vásárolhattak.¹²⁹

Az egyre romló élelmiszer-ellátásnak és a márka elértéktelenedésének nagy része volt abban, hogy már 1942-től a leszerződött munkások közül – amint az alábbi táblázat adatai is mutatják – számosan nem utaztak el Németországba.¹³⁰

Mint látható, 1942-ben a visszamaradottak aránya 13,7%, 1943-ban 15,4% volt.

A kint dolgozók élelmezési gondjainak enyhítése érdekében a magyar állam, már a szerződtetések első esztendejében – az illetékes német hatóságok beleegyezésével – lehetővé tette – az 1941. évet nem tekintve –, hogy az idénymunkások vámmentesen, az itthoni áraknak megfelelő értékben, márkáért hazulról kü-

¹²⁶ Uo. és OL. Küm. 1942. 145–115–20.888. Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. december 15. jelentése. A pékek nem is szolgáltattak ki több kenyeret, mint amennyit a német dolgozók kaptak. Különösen a ruszin és a román munkavállalók kevesellték a kenyér-adagjukat. „Igen sokan hangoztatták, hogy odahaza a szerződtetésnél szalonnát és bőséges kenyérellátást ígértek, és most a nem kielégítő koszt miatt nincs erejük a munkát végezni.”

¹²⁷ OL. FM. 1943. 62–211.717. Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. szeptember 17. jelentése.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ OL. FM. 1941. 62–201.793. Perneczky Béla és Ghyczy Béla 1941. október 10. jelentése, OL. Küm. 1942. 145–115–20.490. Török Endre gazdasági felügyelő 1942. szeptember 17. jelentése.

¹³⁰ Ghyczy Béla: Mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése az 1942. és az 1943. évben Németországba. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1942. 1. szám és 1943. 6. szám.

Az 1942. és az 1943. évben Németországba szerződtetett mezőgazdasági és erdőgazdasági idénymunkások közül visszamaradtak számarányának %-os vármegyéenkénti megoszlása,

Vármegye	1942	1943
Zala	5,9	23,1
Csongrád	37,5	—
Máramaros	15,9	—
Máramarosi közigazgatási kirendeltség	25,2	23,0
Beregi közigazgatási kirendeltség	38,8	—
Szatmár	9,5	11,6
Szolnok-Doboka	9,9	—
Beszterce-Naszód	5,0	22,9
Szilágy	17,7	—
Udvarhely	18,8	—
Évi átlag	13,7	15,4

lőnböző élelmiszercikket rendelhessenek. Az élelmiszer-mennyiség alakulásáról az alábbi táblázat nyújt összefoglaló képet.¹³¹

Személyenként és havonta vásárolható élelmiszercikkek mennyiségének alakulása

Árúfélése	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Salonna kg	5	5	5	5	—	—	—
Tarhonya kg	—	—	4	4	—	1	1
Paprika dkg	—	—	25	25	—	0,5	0,5
Bor l	—	—	5	—	—	—	—
Cigaretta db vagy dohány gr	—	—	—	—	—	100 100	100 100

¹³¹ Vasárnap című újság, 1939. április 16. száma. OL. FM. 1937. 62–57.653. Az Országos Mezőgazdasági Kamara vezetőségének, 1937. október 18. beadványa a földművelésügyhöz. OL. FM. 1940. 62–121.792. A Magyar Bel- és Külforgalmi RT., 1940. szeptember 10. és a Hivatal 1940. november 28. jelentése. Továbbá OL. FM. 1941. 62–199.004. Itt történt hivatkozás a minisztertanács 1941. február 21. ülésére, ahol elhatározták, hogy 1941-ben nem engedélyezik az élelmiszerek itthoni vásárlását. OL. FM. 1941. 62–201.793. A Hivatal vezetőjének, 1940. október 27. és november 11. közötti látogatásáról készült jelentés. Hogy a kormány a vásárlási tilalmat miért rendelte el, erre nézve határozott feleletet adni nem tudunk. De forrásaink szelleme, valamint az ez évben a szerződötések irányában a magyar fél részéről tanúsított felemás állásfoglalás, passzív magatartás azt sugallja, hogy a vezetés ezzel is nehezíteni, illetve ezen keresztül befolyásolni kívánta a mezőgazdasági munkavállalókat abban, miszerint az elkövetkező években mind kevesebben írjanak alá németországi munkára szóló szerződést. Meg kívánom említeni, hogy 1939-ben – sajnos a későbbi évekre vonatkozóan csak gyér adatokkal rendelkezünk – a vásárolt élelmiszerek ára a következőképpen alakult: 1 kg szalonna, 1,45 RM, 1 kg tarhonya 0,68 RM, egy liter bor 0,59 RM. 1943-ban pedig az itthon megrendelhető havi élelmiszerekért 6 RM-át fizettek az idénymunkások. OL. FM. 1943. 62–211.566. A földművelésügyi miniszter átírata a közellátásügyi tárca vezetőjéhez. Magyarországról az idénymunkások részére kiszállított élelmiszermennyiség 1938–1940 között az alábbiak szerint alakult:

	1938	1939	1940
szalonna q	1800	3450	458,70
tarhonya q	—	60	366,96
paprika q	—	—	30,54
bor hl	—	95,60	—

Az adatokat közölte Ghyczy Béla: Mezőgazdasági és erdőgazdasági munkások közvetítése az 1942. évben Németországba. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1942.

Az élelmiszercikkek kiszállítását kezdetben a Hangya Szövetkezet, 1940-től pedig a Magyar Bel- és Külforgalmi RT, a Traveller cég végezte.¹³²

A hazai élelmiszerek kivitele ellenére – amely a németek részéről érthető gesztus volt – a kint dolgozók ellátása – amint erre az illetékes magyar tényezők rámutattak – nem rendeződött megnyugtató módon. Már 1940-től „... a Magyarországról kiszállított szalonna és tarhonya képezte a munkások tulajdonképeni táplálékát”, mert – és erről már a korábbiakban említést tettem – a német munkaadók a Munkaszerződésben biztosított természetbeni járandóságot csak részben szolgáltatták ki.¹³³

Az idénymunkások közszükségleti cikkekkal történő ellátása

Az idénymunkásoknak nemcsak az élelmiszercikkek, de – a háborús viszonyok következtében – a ruhaneműek és a lábbelik beszerzése is egyre nagyobb gondot jelentett, mivel Németországban ezek vásárlása csak utalvány ellenében - volt lehetséges.

A földművelésügy – ismerve a kinti nehéz viszonyokat – már 1941 áprilisában szorgalmazta – de eredmény nélkül –, hogy a kiutazók részére a közellátás itthon utaljon ki talpbőrt és bakancsot.¹³⁴ Különösen a ruszin és a román munkavállalók voltak embertelen helyzetben, mert legtöbbjük még a legminimálisabb ruhaneművel és lábbelivel sem rendelkeztek. Közülük sokan „mezítláb egy szál ruhában jöttek ki”.¹³⁵ Mi sem természetesebb, hogy a német munkaügyi hatóságok kifogásolták a hiányos öltözetet, annál is inkább, mert „... állítólag kife-

¹³² A szállítás lebonyolítását a Hangya Szövetkezet rosszul szervezte meg és ezért olyan esetek fordultak elő, hogy „... a munkáscsoportoknak fogalmuk sem volt (arról), hogy szalonnát egyáltalában, hol és mikor lehet rendelni”. OL. FM. 1937. 62–55.769. Békés vármegye főispánjának 1937. október 21. jelentése. De az sem volt ritka eset, hogy a szalonnát szállító vasúti kocsik a teherpályaudvaron vesztegeltek, mivel nem szereztek be időben a szükséges iratokat. OL. FM. 1940. 62–121.792. Berlinben dolgozó egyházi személyek együttes jelentése 1939 novemberében.

¹³³ OL. FM. 1940. 62–121.792. A Hivatal 1940. november 81-i átirata a földművelésügyhöz. Uo. Feljegyzés 1941. február 27.

¹³⁴ OL. FM. 1941. 62–210.986., és OL. FM. 1941. 62–199.086. A közellátásügy tárca vezetőjének átirata a földművelésügyi miniszterhez. Németországban a fontosabb cikkek hiányára jellemző volt, hogy harminc nyírszöllősi idénymunkás hozzátartozója kérte a cérna és a szappan kiküldésének engedélyezését. Kérésüket a magyar hatóságok elutasították.

¹³⁵ OL. FM. 1943. 62–211.714. Nagy Ilona szociális gondozónővér 1942. szeptember 14. jelentése a berlini főkonzulnak, a Stuttgart tartományban dolgozók helyzetéről. Török Endre gazdasági felügyelő 1942. október 15-én jelentette, hogy a munkások gyatra öltözete, a bakancs és a csizma hiánya elsősorban a román dolgozóknál tapasztalható. Érthető, hogy első ténykedésük jóformán az volt, hogy „végig koldulták a környéket, sok esetben a látogatott fürdőhelyeket. A becsületesebbje a hivatalos munkaidő letelte után a környékbeli parasztokhoz ment dolgozni és így tett szert ócska ruhaneműre és lábbelikre, illetve pótolták az élelmiszeraadajukat.” A német hatóságok a koldulást eltiltották, viszont a munkaidőn túli munkát hallgatólagosan eltűrték. – OL. FM. 1943. 62–211.717., OL. Küm. 1942. 145–115–20.564.

jezetten figyelmeztetni kellett volna a szerződés alkalmával a munkásokat, hogy ezekkel kellőképpen lássák el magukat”.¹³⁶ E szempontból a legsúlyosabb helyzetük az erdőgazdaságban dolgozóknak volt, mivel sok helyütt az erősen sziklás talajon naponta 10–15 kilométert is gyalogoltak, aminek következtében nem megfelelő öltözetük rövid használat után tönkrement. Az a munkás – állapította meg a gazdasági felügyelő –, aki „gyenge lábbelivel érkezett, kénytelen lesz mezítláb hazautazni”.¹³⁷

Az idénymunkások szociális gondozása

A Németországban dolgozó magyar munkavállalók szociális gondozásával, a felmerülő problémák megoldásával és ügyes-bajos dolgaik elintézésével a berlini magyar követség, valamint a Reichsnährstand s a helyi Arbeitsamtok foglalkoztak. Az idénymunkások érdekvédelme, a munkahelyek felkeresése, a panaszok kivizsgálása azonban jelentős megterhelést jelentett a magyar külképviseleti hatóságoknak. Ezért a Földművelésügyi Minisztérium a tárca költségvetéséből 1938-ban és 1939-ben egyházi személyeket küldött Berlinbe, akik a főkonzulátuson működő Magyar Mezőgazdasági Munkásvédő Irodához (Betreuungstelle für ungarische landwirtschaftliche Wanderarbeiter) kaptak beosztást. A valóságban azonban ilyen szerv nem létezett, mert a nemzetközi jogszabályok ezt nem tették lehetővé. Az elnevezés csupán elvi jelentőségű volt, mert a munkások részéről a főkonzulátushoz beérkezett leveleket így el lehetett különíteni. Az elmondottakból következik, hogy az idénymunkások ügyeivel 1938- és 1939-ben közvetlenül csak az egyházak képviselői foglalkoztak, annak ellenére, hogy ők nem voltak a diplomáciai testület tagjai.¹³⁸ A helyzet fonákságát a földművelésügyi is érezte, és ezért 1941-től a tárca már gazdasági munkaügyi felügyelőt küldött ki, aki a főkonzul irányítása és fegyelmi jogköre alatt működött. A kérdés ilyen irányú rendezésével ugyanakkor megszüntették a Magyar Mezőgazdasági Munkásvédő Irodát. A minisztérium a hivatalos képviselőjén kívül – a munkásproblémák jobb ellátása érdekében – az egyházi személyek további kiküldését is el akarta érni, de a német hatóságok a magyar fél többszöri interveniálása ellenére sem adták meg a szükséges beutazási engedélyt.¹³⁹

A gondozás elsődleges feladatát képezte a munkavállalók „... magyarság

¹³⁶ OL. FM. 1943. 62–211.714. Nagy Ilona szociális gondozónővér 1942. szeptember 14-i jelentése a berlini magyar főkonzulnak.

¹³⁷ OL. Küm. 1942. 145–115–20.564. Török Endre gazdasági felügyelő 1942. október 15. jelentése.

¹³⁸ OL. FM. 1939. 62–74.231. Kőműves Dániel 1938. októberi jelentése.

¹³⁹ OL. FM. 1941. 62–201.793. Perneczky Béla és Ghyczy Béla 1941. október 10. jelentése. A levéltári forrásokból egyértelműen megállapítható, hogy az egyházi személyek németellenes magatartása okozta a vízumok megtagadását. Ismét találkozunk azonban 1943-ban Hohmann Antal katolikus pap és Högye Mihály ref. lelkész jelentéseivel, amelyeket a követségen keresztül és nem közvetlenül juttattak el az illetékesekhez.

érzetének és faji öntudatának ébrentartása, az otthonnal, a hazával való kapcsolataik megerősítése, valamint annak tudatosítása, hogy a magyar állam féltő szeretettel és gondoskodással kíséri sorsuk alakulását”.¹⁴⁰ Ennek érdekében kézikönyvet osztottak szét közöttük, amely hazafias szellemben íródott és többek között – hasznos tanácsok mellett – a Himnusz, a Szózat, a magyar Hiszekegy című verseket, valamint Horthy Miklós kormányzó életrajzát tartalmazta. A földművelésügy ugyanakkor a saját költségén a Vasárnap című hetilapot küldte a kint dolgozóknak, amelyből 2–4 munkás kapott egy példányt.¹⁴¹ Az újság elsősorban az idénymunkások problémáival foglalkozott és tanácsokat adott azok megoldására.

Az idénymunkások elhelyezési viszonyainak ellenőrzését a Németországba küldött egyházi személyek, illetve a Földművelésügyi Minisztérium megbízottai látták el. Jelentéseik alapján megállapítható, hogy a szálláshelyek általában megfelelőek voltak, „... de semmiképpen sem annyira túlzottak, amely itthon aztán nem teljesíthető követelésre jogosítaná őket”.¹⁴² A legtöbb gazdaságban egy szobában három-négy személy nyert elhelyezést. Vaságyuk, szalmazsájkjuk, párnájuk volt, de lepedő és párnahuzat nélkül. Személyenként két takarót, szekrényt és mosdótálat kaptak. A viszonylag kulturált elhelyezés alól természetesen kivételek is akadtak, különösen a háború utolsó éveiben,¹⁴³ de a gazdasági felügyelő még ekkor is talált olyan elhelyezési körletet, amelyek a követelményeket kielégítették.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Ghyczy Béla: Magyar mezőgazdasági idénymunkások a Német Birodalomban. Bp. 1942.

¹⁴¹ A Vasárnap című újság az évek folyamán az alábbi példányszámban jelent meg:

1937	828 db
1938	3500 db
1939	4000 db
1940	1368 db
1941	2000 db
1942	500 db
1943	200 db
1944	–

L.: Ghyczy Béla id. munkái

¹⁴² OL. FM. 1937. 62–55.769. Békés vármegye főispánjának 1937. október 21. jelentése.

¹⁴³ Az egyes magángazdaságokban a munkások elhelyezése kritikán aluli volt. Zendenich és Mammelstal helységeken pl. a munkásszállástól a W. C. tíz lépésre volt, használhatatlan állapotban és „borzalmas büzt árasztott”. „Az első a földszinti szobákba is becsorgott... A munkaadó az Arbeitsamt és (a magyar) konzul jelenléte miatt ígéretet tett – hosszú alkudozások során – a szálláshelyek rendbehozatalára.” A megállapodás ellenére azonban egy hét eltelte után sem történt semmi. Olyan elhelyezkedési körleteket is találtak, ahol a férj és feleség egy-két lánnyal vagy legénnyel lakott egy szobában. Több helyütt a férfiak szalmán a konyhában aludtak. Sok magángazdaságban a későbbi évek során sem javult a munkavállalók elhelyezése. A szálláshely „megbotránkoztatón szörnyű” – jelentette Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. november 3-án. – OL. FM. 1939. 62–74.231. Kómvés Dániel ref. lelkész 1938 szeptemberi beszámolója. OL. FM. 1940. 62–121.792. Berlinben dolgozó lelkészek együttes jelentése, 1939. november. OL. Küm. 1942. 145–115–20.711.

¹⁴⁴ Nauenburgban pl. az idénymunkásoknak központi fűtéses szoba és mosókonyha állt a rendelkezésükre. – OL. Küm. 145–115 – 20.711. Török Endre gazdasági felügyelő, 1942. november 3. jelentése.

A háborús viszonyok miatt bevezetett megszorítások és a fokozottabb munkatempó hatására, 1940-től sokkal több panasz érkezett be a berlini főkonzulátusra – az élelmezés, az elhelyezés, a bánásmód tekintetében –, mint a megelőző években.¹⁴⁵ Különösen az erdőgazdasági munkások helyzete volt nehéz, amit fokozott – és ebben elsősorban a helyi magyar közigazgatási hatóságok voltak hibásak –, hogy a fakitermeléshez nem értő személyeket – cipészeket, fodrászokat, pincéereket, kőműveseket stb. – is szerződtettek.¹⁴⁶

Az sem volt ritka eset – különösen a háború utolsó éveiben az egyre nyomasztóbb munkaerőhiány miatt –, hogy a németek a Munkaszerződésben foglaltakat önkényesen értelmezték, illetve tudatosan megszegték. Vagy úgy, hogy a kimondottan mezőgazdasági munkára, tehát a föld megművelésére leszerződött idénymunkásokat az erdőgazdaságban gyantatermelésre, fakitermelésre alkalmazták, vagy a toborzott munkavállalókat egyszerűen munkaszerződés nélkül vitték Németországba. De olyan esetek is előfordultak, hogy egészen más gazdaságban alkalmazták őket, mint a Munkaszerződésben feltüntetett mezőgazdasági üzem címe volt. A munkahely változtatásokról pedig a kint dolgozó magyar gazdasági felügyelőket csak a legkritikább esetben értesítették.¹⁴⁷ A németeknek mindezzel az volt a céljuk, hogy az illetékes magyar tisztviselőket akadályozzák a panaszok kivizsgálásában, illetve megnehezítsék ellenőrző tevékenységüket. A magyar kormány határozott fellépésének tudható be, hogy 1943-tól a németek a Munkaszerződéseken minden esetben feltüntették a munkaadók pontos címét.¹⁴⁸

A levéltári forrásokból úgy tűnik, hogy a mezőgazdasági munkásokkal szemben érvényesülő fokozottabb kizsákmányolási törekvések ellensúlyozása végett a magyar kormány hatékonyabbá akarta tenni a dolgozók érdekvédelmét. A Külügyminisztériumban, 1941. november 21-én tartott tárcaközi értekezlet határozatot hozott a munkaszerződés módosítására. Munkaügyi bíróságok felállításával óhajtották elérni, hogy a munkás és a munkaadó közötti viták eldöntése ne egyoldalúan az Arbeitsamt kezében legyen. A tárcák képviselői azt is javasolták – a szociális gondozás hatékonyabbá tétele és a berlini főkonzulátus tehermentesítése érdekében –, hogy az idénymunkások érdekvédelmébe a bécsi, a hamburgi, valamint a stettini konzulátusokat is bekapcsolják. A határozatokból és a javaslatokból azonban semmi sem lett, mivel azt a németek nem fogadták el.¹⁴⁹

A szociális gondozás szempontjából a magyar hatóságoknak külön gondot okozott a megbetegedett idénymunkások hazaszállításának kérdése. Már az 1937. évi szerződtetés alkalmával előfordult, hogy a rejtett betegségben szenvedők vagy

¹⁴⁵ OL. FM. 1941. 62–201.793. Pernecky Béla és Ghyczy Béla, 1940. október 10. jelentése.

¹⁴⁶ Uo.

¹⁴⁷ OL. Küm. 1943. 115–117–60.039. Török Endre gazdasági felügyelő, 1943 márciusi beszámolója.

¹⁴⁸ OL. FM. 1943. 62–210.181. Feljegyzés a magyar–német tárgyalásokról, 1943. március 10.

¹⁴⁹ OL. FM. 1941. 62–288.543.

a betegségüket elhallgatók – és erre a korábbiakban már utaltam – Németországba utaztak és a kint létük alatt alig dolgoztak két-három hetet. „Ennek elkerülése érdekében lehetőséget kell találni arra – javasolta Békés vármegye főispánja –, hogy a négy hétnél hosszabb ideig tartó betegség esetén a munkások hazahozhatók legyenek.”¹⁵⁰ A németek azonban a betegek hazaszállítása elé sok nehézséget gördítettek abban a reményben, hogy az illetők esetleg meggyógyulnak, „... vagy félgyógyultan újra munkába állíthatják őket. Egészséges embereknek is veszélyes ez a munkatempó, ezeknél pedig egyenesen az utolsó erő kiuzsorázását” jelenti, mutatott rá az egyik munkásgondozó pap.¹⁵¹

Forrásaink halálesetekről is megemlékeznek. A gazdasági felügyelő 1941. december 13. jelentésében öt idénymunkás elhunytát említette, akik közül kettő a Mura vidékéről, három pedig az ország egyéb körzeteiből származott. Az utóbbiak közül kettő nő volt. Az öt áldozatból kettő gyilkosság, kettő szerencsétlenség, egy pedig betegség következtében halálozott el. A Földművelésügyi Minisztérium azonban hét személy halálát közölte a Külügyminisztériummal.¹⁵² Egy későbbi, 1943. évből származó jelentés ugyancsak halálesetről számolt be. Feltételezhető, hogy gyilkosság történt. Az áldozat Seleda Jurko, aki Bereznán (Kárpátalja) született. „Az hírlik róla – jelentette Hohmann Antal katolikus pap –, hogy kommunista volt.” A rendőrség nem tartotta kizártnak a gyilkosság politikai hátterét.¹⁵³

Az idénymunkások magatartása; sztrájkmozdulások

Előjáróban, az egyoldalúság vádjának elkerülése és a tárgyilagosság érdekében egy-két szót kell mondanunk a magyarországi idénymunkások munkához való viszonyáról. Az általunk ismert források alapján úgy tűnik, hogy a német

¹⁵⁰ OL. FM. 1937. 62–55.769. Békés vármegye főispánjának, 1937. október 21. jelentése. Kőműves Dániel 1938 októberi beszámolójában közölte, hogy Augustfeldből vérbajos terhes asszonyt kellett a férjével együtt hazahozni. E körzetből a német hatóság nyílt tbc-vel fertőzött munkásasszonyt szintén visszairányítottak. – OL. FM. 1939. 62–74.231. De a későbbi években is kijutottak beteg személyek Németországba. A berlini főkonzulátus, 1942. szeptember 14-én, Nagy Ilona szociális gondozónővér jelentése alapján közölte, hogy a ruszin munkások közül többen tbc. megbetegedésben szenvednek. Alkalmazást nyert hetedik hónapban levő állapotos asszony is. Török Endre gazdasági felügyelő pedig ugyanezen év október 15-i beszámolójában megemlítette, hogy sok munkavállalót „... idős kora, gyenge fizikum és nem utolsósorban a már hazulról hozott betegsége akadályozza a munkában”. A németek ez évben előrehaladott korúakat – volt köztük hatvan éven felüli egyén is – és a betegeket, mintegy 4–500 személyt haza akartak irányítani, de végül is csak kb. 1–200 munkást küldtek vissza. – OL. FM. 1943. 62–211.714. Török Endre gazdasági felügyelő október 15. jelentése. OL. Küm. 1942. 145–115–20.564., OL. Küm. 145–115–20.888. Török Endre gazdasági felügyelő, 1942 októberi és decemberi beszámolója.

¹⁵¹ OL. FM. 1939. 62–74.231. Kőműves Dániel ref. lelkész 1938 októberi jelentése.

¹⁵² OL. FM. 1941. 62–289.261. Török Endre gazdasági felügyelő, 1941. december 13. jelentése.

¹⁵³ OL. Küm. Berlini Munkásgondozó Iroda (szám nélkül). Hohmann Antal katolikus pap 1943. évi jelentése a miniszterelnökhöz, a berlini magyar követségen keresztül.

munkaadók a magyar munkásokkal – szórványos kivételektől eltekintve – alapszabályában véve meg voltak elégedve.¹⁵⁴ Az ellentéteket, amelyeket a bérezés kérdése, az elégtelen élelmezés, a ruházati és a közszükségleti cikkek hiánya, az idegen környezet nyomasztó hatása, a kismiszteresség s az állandó kisebbségi érzés, a megfélemlítések, valamint az egyre fokozódó munkatempó azt eredményezte, hogy az idénymunkások egy része bizalmatlanná vált, a becsapás érzése lett úrrá rajtuk. Az elmondottak pedig több esetben munkabeszüntetésekhez vezettek annak ellenére, hogy „... a szerződteskor figyelmeztetve lettek, Németországban a sztrájk tilos és súlyosan bünteték”.¹⁵⁵ A fellobbanó sztrájkok természetesen nem maradtak következmények nélkül, mert a német ideológia szerint már az is kommunisztának minősült, aki a munkáscsoport érdekeinek szószólója volt.¹⁵⁶ Következésképpen, egyeseket nemcsak bezártak, de meg is vertek.¹⁵⁷

A német hatóságoknak a sztrájkolókkal szembeni magatartására jellemző Konrad Heinleinnek, a Szudeta-föld gauleiterének a munkaadókhoz küldött utasítása, amely szabályozta a szerb, a horvát, a szlovák, a cseh, a görög és a magyar dolgozók munkabeszüntetése esetén magatartásukat.¹⁵⁸ „Az említettek életmódjában nincsenek különleges korlátozások és nincsenek ismertető jellel ellátva.

¹⁵⁴ A német munkaadók értékelése alapján közölte Ghyczy Béla: Magyar mezőgazdasági idénymunkások a Német Birodalomban. Bp. 1942.

¹⁵⁵ Gollmitzben pl. „... az erős férfiak csukló zokogása mindennapos volt. Ilyen idegállapot mellett érthető, hogy a nyelvet nem értő embereink – amint azt magam is nemegyszer tapasztaltam – a keményebb, hangosabb szavakat szidalomnak veszik.” – OL. FM. 1939. 62–74.231. Kőműves Dániel ref. lelkész 1938 augusztusi és szeptemberi jelentése. L.: a gazdasági felügyelők előzőekben idézett beszámolóit is.

¹⁵⁶ OL. FM. 1941. 62–198.999. Török Endre gazdasági felügyelő, 1941. július 20. jelentése. Mezőkövesdről, Bíró József 34 társával – 1939. május 4-én – sztrájkba lépett, s ezért a németek hazaküldték őket. – OL. FM. 1939. 62–74.231. Kőműves Dániel ref. lelkész jelentése, és OL. FM. 1940. 62–121.792. Berlinben dolgozó egyházi személyek együttes jelentése.

¹⁵⁷ OL. Küm. 1942. 145–115–20.888., és OL. Küm. 1942. 145–115–20.711., valamint OL. Küm. 1942. 145–115–62.170. L.: OL. FM. 1942. 62–211.744 Nagy Ilona szociális gondozónővér, 1942. szeptember 14. beszámolójában közölte, hogy a GESTAPO Szolnok-Doboka vármegyéből több munkást letartóztatott, mert sztrájkolt. Török Endre gazdasági felügyelő 1942. november 3-án kelt jelentésében ismertette, hogy 113 Máramaros vármegyéből jött munkás közül – akik között volt 66, sőt 68 éves egyén is – a csendőrség többet letartóztatott és megvert, mivel nem dolgoztak, hanem koldultak. „A lakosság azt gondolta róluk, hogy orosz hadifoglyok és rettegett tőlük.” De hasonló esetről számolt be a felügyelő, 1943. október 17-i jelentésében is. Máramaros vármegyéből érkezett fiatalokat az obelchi nevelőtáborba zártak, mert bakancs és ruha hiányában a munkát megtagadták. A rendőrség részéről ez túlkapas volt, mivel „... a munkásokat több mint két hónapi időre megfosztották a kereseti lehetőségtől és ezzel egyidejűleg az otthon maradt hozzátartozóknak is súlyos kárt okoztak. Köztudomású, hogy az ilyen nevelőtáborok egy hét alatt meghozzák a kívánt hatást, másrészt mi nem kívánunk a kényszertáborai részére munkásokat szerződtetni.”

¹⁵⁸ OL. FM. 1943. 62–213.462. A prágai magyar főkonzul jelentése a Külügyminisztériumnak.

„E) Arbeitskräfte aus den Balkanländern.

(Serben, Kroaten, Rumänen, Griechen und Slowaken, Ungarn, Tschechen). Die Genannten unterliegen keinen besondern Beschränkungen ihre Lebensführung und sind nicht gekennzeichnet. Bei Verstößen gegen die Arbeitsdisziplin wird zunächst mit Belegungen und Wannungen in schweren Fällen mit Statspolizeilichen Massnahmen, wie Erziehungshaft und Einweisung ist ein Konzentrationslager vorgegangen.”

A munkafegyelem elleni vétség esetén először oktatást és figyelmeztetést, súlyosabb esetekben államrendőrségi eljárást, mint például nevelőtáborban, illetve koncentrációs táborban való elhelyezést kell alkalmazni.”

A kint dolgozók életét azonban nemcsak az elhagyatottság, az idegenség érzése és egyes esetekben a német hatóságok brutális fellépése, de az egymás közötti belső egyenetlenség is megkeserítette. Verekedések fordultak elő, és „hol a férj fogott kést a feleségére, hol az asszony ütötte le kapával a férjet”.¹⁵⁹ A németek ilyen esetekben az összeférhetetlen személyeket egymástól távoli munkahelyekre helyezték át.

A nemzeti szocialista ideológia nemcsak a munkabeszüntetéseket tiltotta, illetve torolta meg, de ugyanakkor szabályozta – a náci fajelmélet eszméjéből eredően a német felsőbbrendűség, a német faj tisztaságának megvédése érdekében – állampolgáraik magatartását az előbbieken említett különböző nemzetek munkavállalóival szemben. E kérdésben ismét a legilletékesebb személyt, Konrad Heinleint idézzük.¹⁶⁰ „Nem kívánatos – olvasható az utasításban – a birodalmi németekkel (a nemzetiségi németekkel) történő nemi érintkezés, szerelmi viszony. Ez megakadályozandó és az adott esetben a helyi rendőrségnek és a Nemzetiszocialista Párt helyi csoport vezetőjének bejelentendő. Ezek értesítik a Gestapót... Azok a birodalmi németek pedig, akik ez ellen vétének, az illetékes Nemzetiszocialista Párt helyi csoport vezetőjének és a helyi rendőri hatóságnak azonnal jelenteni kell.” Az intézkedéssel kapcsolatban a prágai magyar főkonzul arra hívta fel a figyelmet, hogy „Olaszországot, amely eddig Németországnak igen tekintélyes munkáskontingenst szállított, a rendeletben névleg egyáltalában nem említik”.¹⁶¹

* * *

Dolgozatunkat nem fejezhetjük be a mérleg megvonása nélkül. Ez viszont szükségképpen két problémát vet fel. Egyfelől azt a kérdést, hogy az akció szociális szempontból hasznos volt-e vagy sem, továbbá, hogyan befolyásolta az ország mezőgazdasági munkaerőmérlegét. Másfelől pedig rontott-e vagy javított a munkaerőexport az ország valutáris helyzetén.

¹⁵⁹ OL. FM. 1939. 62–74.231. Kómives Dániel ref. lelkész, 1938 szeptemberi jelentése.

¹⁶⁰ OL. FM. 1943. 62–213.462. A prágai magyar főkonzul jelentése a Külügyminisztériumnak. „... Jedoch ist auch in diesen Fällen der Geschlechtsverkehr und Liebesverhältnisse mit Reichsdeutschen (Volksdeutschen) unerwünscht und deshalb zu unterbinden und gegebenenfalls der Ortspolizeibehörde und dem Orstgruppenleiter der Nadap. anzuzeigen. Diese unterrichten die Geheime Staatspolizei. Tschechen dagegen, die mit deutsche Frau Geschlechtsverkehr anüben, sind sofort festzunehmen.

f) Arbeitskräfte aus dem befreundeten bzw. verbündeten Ausland.

Für diese Arbeitskräfte gilt im allgemeinen des gleiche wie für die soeben Angeführten unter E. Der Geschlechtsverkehr mit deutschen Frauen ist aus rassischen Gründen unerwünscht. Reichsdeutsche, welche hiergegen verstossen, sind dem zuständigen Ortsgruppenleiter der Nadap. und der Ortspolizeibehörde sofort zu melden.”

¹⁶¹ Uo.

Az első kérdésre válaszunk határozottan pozitív, különösen, ha az 1938. és az 1939. évi kiutazók létszámát tekintjük. Ez a lehetőség akkor határozottan könnyítette a mezőgazdasági munkanélküliek helyzetén. A későbbi esztendőben viszont a szerződtek az ország munkaerőpiacát érdemben már nem befolyásolták, hiszen a háborús konjunktúra a negyvenes évek elején a munkanélküliséget úgyszólván teljesen megszüntette.

A másik kérdésre egyértelműen negatív válasz kínálkozik, mivel az országba egyre értéktelenebb fizetési eszköz áramlott be.

Mindezek alapján érthető, hogy a távlatokban gondolkodó vezető beosztású főtisztviselők felvetették a kérdést: nem lenne-e erkölcsileg, politikailag és nemzetgazdasági szempontból is célszerűbb – hiszen 1939-ben a hazaküldött kereset összege csak kettő százaléka volt a mezőgazdasági összkiviteli értéknek –, ha a munkásoknak az országon belül biztosítanánk megfelelő munkaalkalmat, különösen figyelembe véve „azokat a kiszámítható áldozatokat, amelyeket nemzetgazdaságunk a Németországból hazatért munkásokért, az általuk behozott márka beváltásánál és átszámításánál mint kétségtelen ráfizetést visel”.¹⁶²

¹⁶² OL. FM. 1940. 62–121.792. Békés vármegye főispánjának 1940. január 15. jelentése, valamint Ghyczy Béla: Magyar mezőgazdasági idénymunkások a Német Birodalomban. Bp. 1942.

Németországban dolgozó idénymunkások létszámának alakulása

Vármegye	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Zala	—	558	540	—	—	856	314	247
Vas	355	1 108	1 254	535	—	—	160	—
Sopron	136	219	109	—	—	—	—	—
Komárom	—	—	83	—	—	—	—	—
Nyitra-Pozsony	—	—	286	—	—	—	31	—
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	—	—	199	—	—	—	—	—
Békés	909	1 619	1 691	719	1 305	—	—	—
Csanád-Arad-Torontál	643	1 408	1 407	—	33	15	—	—
Csongrád	—	433	726	—	32	—	—	—
Jász-Nagykun-Szolnok	—	—	518	—	65	—	—	—
Hajdú	—	261	779	—	—	—	—	—
Szabolcs	—	316	500	—	889	—	—	—
Bihar	—	255	1 000	669	1 124	—	5	—
Nógrád	56	332	551	—	159	—	—	—
Heves	650	1 767	2 012	497	1 040	—	—	—
Borsod	—	1 330	1 906	452	868	—	—	—
Zemplén	—	—	386	—	190	—	—	—
Máramaros	—	—	—	—	—	863	238	395
Máramarosi közig. kir.	—	—	—	—	—	508	326	—
Bereg	—	—	121	—	—	—	—	123
Beregi közig. kir.	—	—	—	—	—	183	106	—
Ung	—	—	64	—	—	—	—	—
Ungi közig. kir.	—	—	—	—	—	—	—	—
Szatmár	—	621	846	—	955	1 555	68	—
Beszterce-Naszód	—	—	—	—	—	413	47	—
Szilágy	—	—	—	—	—	418	66	—
Szolnok-Doboka	—	—	—	—	—	455	76	500
Csik	—	—	—	—	453	—	—	—
Háromszék	—	—	—	—	240	—	—	—
Udvarhely	—	—	—	—	415	13	—	—
Összesen	2 749	10 227	14 978	2 902	7 768	5 279	1 347	1 265

2. táblázat

Kiskereskedelmi áralakulás Budapesten (december hó)

Áruféleség	Egy- ség	1937	1938	1939	1940	1941	1942
Cukor, finom kristály	kg	1,28	1,06	1,06	1,06	1,06	1,06
Paprika, édesnemes	kg	5,00	5,10	5,00	4,60	4,70	7,00
Férfiruha, II. rendű gyári	db	75,00	75,00	75,00	90,00	108,00	110,00
Női ruha, II. rendű gyári	db	78,00	78,00	78,00	92,00	118,00	110,00
Gyermekruha, II. rendű gyári	db	39,00	39,00	39,00	47,00	74,00	80,00
Férfiing, munkás	db	6,00	5,40	5,40	6,10	8,50	10,00
Férfi alsónadrág	db	4,40	3,20	3,20	3,50	4,50	5,90
Női ing	db	5,40	5,00	5,00	5,30	8,00	8,50
Férfi harisnya, rövid	pár	1,30	1,28	1,28	1,36	2,70	3,24
Női harisnya	pár	1,84	1,85	1,85	2,04	2,90	3,20
Gyermekharisnya	pár	1,28	1,28	1,28	1,34	3,00	5,45
Férfi cipő, gépi szegelt, fekete box	pár	18,50	18,50	18,50	23,90	22,00	39,50
Női cipő, fekete box magasszárú	pár	19,00	19,00	19,00	23,50	21,75	32,00
Gyermekcipő 33-35 sz.	pár	12,00	12,00	12,00	15,50	14,80	27,00
Tűzifa, aprított	q	5,95	5,95	6,00	6,40	7,05	7,15
Fűtőszén, porosz	q	8,11	8,11	8,11	8,60	11,60	12,00

Nagykereskedelmi évi átlagár Budapesten

Pamutszövet, középszálú	m	0,84	0,81	0,84	0,95	1,30	1,76
Gyapjuszövet, férfi	m	11,50	16,33	16,23	19,61	41,38	77,75
Petróleum	kg	0,37	0,36	0,32	0,45	0,49	0,53
Tégla, 1000	db	28,00	29,50	31,00	34,43	31,32	47,13
Mész	q	4,00	4,00	4,00	3,21	3,24	4,17
Szuperfoszfát	q	8,45	8,45	8,45	9,30	14,67	17,58